

İRAN ANAYASA HUKUKUNUN GENEL ESASLARI

Arş. Gör. Ahmet KILINÇ*

ÖZET

İran İslam Cumhuriyeti devleti, batılı anlamdaki devlet sistemlerinden farklılık arz etmektedir. Zira bu devlet İslam hukuku prensiplerine ve hatta bu hukukun Caferi ekolünün anlayışına göre kurulmuştur. Şia inancındaki imamet doktrini, Anayasayla çok geniş yetkilere sahip olan Rehber kurumuna tekabül etmektedir ve yasama yürütme ve yargı alanlarında ülkedeki en yetkili kişi Rehberdir. Sistemin yine kendi içerisinde var olan şura prensibi gereğince, ülkede söz sahibi olan birçok kurum buna Rehber de dâhil olmak üzere halk tarafından ya da halkın seçtiği temsilciler tarafından seçilmektedir. Neticede devletin, kendine has özellikleri olan bir hukuk sistemi çerçevesinde kurulduğunu ve işlediğini ifade edebiliriz.

ANAHTAR KELİMELER

İran, İran Anayasası, İslam hukuku, Şia, Caferi Ekolu, Rehber (Velayet-i Fakih), Şura

MAIN FEATURES OF IRAN CONSTITUTION LAW

ABSTRACT

The Islamic Republic of Iran State has a different system from the states in Europe. Because this state is founded on Caferi ecole that is a cult in Islamic law. The “imam” in the shi’a cult corresponds to “Supreme Leader” in Iran Constitution who has broad authority over legislation, enforcement and judiciary. So supreme leader is the most authorized person in Iran. Accordingly to “shura” principle in Islamic law, most of the authorities in Iran are elected by the people. In conclusion Iran has specific constitutional law system.

KEY WORDS

Iran, Constitution of Iran, Islamic Law, Shi’a, Ecole of Caferi, Supreme leader (Velayet-i Fakih), Shura

* Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Türk Hukuk Tarihi Anabilim dalı

GİRİŞ

Bir devletin genel olarak anayasal sistemi denildiğinde, o devletin yapısı, işleyişi, temel organlarının (yasama, yürütme ve yargı) oluşumu, bunların birbiriyle olan ilişkileri, kişilerin temel hak ve hürriyetleri ve halkın yönetime iştiraki akla gelmektedir¹. Bu konularla ilgili bilgilere ulaşabileceğimiz temel kaynak ise o devletin anayasasıdır.

Bu çalışma ile yukarda arz edilen anayasa hukuku müesseselerini somut olarak sınır komşumuz olan İran İslam Cumhuriyeti devleti üzerinde irdelenmeye çalışılacaktır. İran, hem sınır komşumuz olması hem de sahip olduğu doğal kaynakları nedeniyle gerek ülkemiz gerekse bölge açısından önem arz eden ülkelerdendir. Bizi bu derece ilgilendiren bu ülkenin anayasal sistemi malesef yeterli düzeyde tetkik edilmemiştir.

Söz konusu devlet, isminden de anlaşılacağı üzere bir İslam devletidir ve bu husus Anayasada da açıkça ifade edilmiştir. Bunun ötesinde devlet, İslamiyet'in belli bir mezhebinin görüşleri doğrultusunda kurulmuştur. Bu bağlamda İran'ın Anayasası hakkında inceleme yapmadan önce, İslam hukuku ve devletin resmi mezhebi olan Şialık hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

Günümüzde yürürlükte olan İran Anayasası, tarihte meydana gelen bir takım olaylar neticesinde ortaya çıkmıştır. İran Anayasası tarihi ile Şialık mezhebinin tarihi birbiriyle yakından ilgili olmuştur. Dolayısıyla İran'ın anayasal tarihi gelişimi ile İslam hukuku ve özellikle Şialık hakkında bilgi sahibi olmak gerekir.

Yapacağımız bu çalışma ile İran'da ne tür bir hükümet sistemi olduğu, yasama organının nasıl teşekkül ettiği, bağımsız yargı organlarının ve hâkim teminatının olup olmadığı, kişilere hangi temel hak ve özgürlüklerin verildiği ve bunların nasıl güvenceye alındığı, halkın yönetime iştirakinin sistemde yerinin olup olmadığı sorularına cevap verilmeye çalışılacaktır.

I. ANAYASAL VE SİYASİ TARİHÇE

“İran” kelimesi İranlıların da yüzyıllardır kullandığı bir kelime olup, etimolojik olarak arî ırkını ifade eden Ari sözcüğünden türemiştir. Tarihi milattan önce 6'ncı yüzyıla kadar uzanan Persler, bundan yaklaşık 2500 yıl önce büyük Kirüs zamanında parlak bir imparatorluğa kavuşmuştur. Milattan

¹ Hasan Tunç, Faruk Bilir, Bülent Yavuz, **Türk Anayasa Hukuku**, Asil Yayın, Ankara 2009, s. 7.

sonra 637 yılında başlayan yabancı hâkimiyeti, 16 ve 18 yüzyıllar arasında Şia mezhebini devletin resmi mezhebi kabul eden Safevi İmparatorluğunun hükümlerleriyle noktalanmıştır².

İran'ın hukuk sisteminde köklü değişikliklere sebep olacak olan İslamiyet'le karşılaşması M.S. 642'li yıllarda Arap ordularının İran'ı fethi ile gerçekleşmiştir³. Bu dönemden itibaren İslam hukuku İran hukuk sisteminin içerisinde yer almaya başlamıştır⁴. Safevi devleti döneminde (1501-1722) ise İslam hukuku İran hukuk sistemine kesin olarak yerleşmiştir. İranlıların Şii mezhebini resmi mezhep olarak algılamaları bu devletin önemli başkanlarından Şah İsmail zamanında gerçekleşmiştir⁵. Bu şekilde saltanatı elinde bulunduran grup veya kişi ve dini otoriteyi temsil eden ulema ilk kez karşılaşmıştır⁶.

Devletin ilk Anayasası Kaçar Hanedanı döneminde batının ve liberal akımların etkisiyle 1907 yılında yapılmıştır⁷. Bu anayasanın kabulü ile Şahların mutlak otoritesi zayıflamış ve batı hukukunun temel kavramları İran hukuk sistemine girmeye başlamıştır⁸. Örneğin daha öncesinde yargılama ile ilgili bir kanun olmamasından dolayı Ulema ve müçtehitler yargılama yapabiliyordu. Yargılama konusunda yapılan önemli kanun değişiklikleri dolayısıyla, bu görev Ulemanın tekelinden çıkarılmış ve bazı ulemaların görevlerine son verilmesi sağlanmıştır⁹.

Bu anayasa ile ulemanın yetkileri sınırlandırılmış gibi gözükse de; Ulema da Şah yönetimini sınırlandırdığını düşünmektedir. Zira zamanın Şia uleması İmamın gaipliği nedeniyle tamamen meşru sayılabilecek bir otoritenin doğal olarak mümkün olamayacağı inancındadır ve İmamın yokluğunda yapılabi-

² <http://en.wikipedia.org/wiki/Iran#History> e.t.: 25.05.2009.

³ Halil Cin, Gül Akyılmaz, **Türk Hukuk Tarihi**, Sayram Yayınları, 3'ncü baskı, Konya 2009, s. 37.

⁴ Ghodsi, Tamilia F., "Tying A Slipknot: Temporary Marriages in Iran", **Michigan Journal of International Law**, Vol: 15, 1993-1994, s. 648.

⁵ http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ran#Orta_.C3.87a.C4.9Flar_.28652.E2.80.931501.29 e.t.: 10.07.2009

⁶ İran tarihindeki siyasi otorite ve ulema arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hamid Algar, **The Roots of Islamic Revolution**, (İslam Devriminin Kökenleri) Çev.: M.Çetin Demirhan, İşaret Yayınları, İstanbul 1988, s. 17-34.

⁷ <http://www.jurist.law.pitt.edu/world/iran.html> e.t.:10.07.2009.

⁸ Rıza Şah'ın iktidara geçmesi ile özellikle özel hukuk alanında batı hukuk sistemine yaklaşan önemli adımlar atılmıştır. Didem Özalpat, "İslam Devletlerinde Toplumsal Cinsiyet ve Hukuk", AÜSBE Kamu Hukuku ABD, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara 2008, s. 78.

⁹ Amin Banani, **The Modernization of Iran 1921-1924**, Stanford University Press, Stanford, California, 1961, s. 72'den aktaran Özalpat, s. 81.

lecek tek şeyin var olan yönetimin “kaçınılmaz olan” gayrimeşru varlığını sınırlandırmak olduğu görüşündedir¹⁰. O dönemde, ulema, iktidarın icrasında mutlak hâkim ve sorumsuz bir monarşi yerine, anayasanın varlığıyla, temsilciler meclisinin oylarıyla sınırlandırılmış monarşinin tercih edilebileceği düşüncesine sahipti. Bu bağlamda, kanunların İslam hukukuna aykırı olamamasını kontrol ve temin etmek için 1907 Anayasasının ek ikinci maddesi uyarınca Ulemanın ileri gelen beş İslam hukukçusundan meydana gelen *Yüksek Parlamente Komite* kurulmuştur.

1979 yılının Şubat ayında Şah’ın ülkeyi terki ile sonuçlanan devrimci dalgadan önce batılı ülkelerin de baskılarıyla ülkede birçok taht değişikliği olmuştur¹¹. 1977’de başlayan ve Humeyni’nin liderliğinde organize edilen dağınık ve farklı ideolojilerdeki grupların hükümet karşıtı gösterileri, İslami devrim ile neticelenmiştir¹². Ulema, 1978 yılının sonbaharında camilerdeki gösterileri, protestoları, grevleri organize etmeye başlamış; solcu milliyetçi ve İslami grupların eylemlerini koordine etmeye başlamıştır. Bu durum, yürürlükte olan İran Anayasasının başlangıç metninde de uzun uzadıya işlenmiştir¹³. Anılan metne göre, din bilginleri, görev bilincine sahip yazar ve aydınlar, İlmî havzalar, üniversiteler ayaklanmaya hep beraber katkıda bulunmuştur.

¹⁰ Algar, s. 29.

¹¹ Kaçar hanedanı, 1925 yılında Rıza Han tarafında yapılan askeri darbe ile saltanattan indirilmiş, yerine Rıza Şah Pehlevi geçmiş ve altı yaşındaki oğlunu da tahtın varisi ilan etmiştir. 1941 yılında İngiltere ve Sovyetler birliğinin baskılarıyla Rıza Han, tahttan oğlu Muhammed rıza lehine çekilmek zorunda kalmıştır.
http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ran#Orta_.C3.87a.C4.9Flar_.28652.E2.80.931501.29
e.t.:10.07.2009.

¹² Musaddık iktidarının sonundan İslam devrimine uzanan süreçte büyük önem taşıyan gelişmelerden biri Şah’ın 1962 yılında gündeme getirdiği “Ak Devrim” adını verdiği reform paketidir. Ülkede siyasi istikrarı sağlayan Şah Muhammed Rıza petrol gelirinin de yardımıyla sosyo-ekonomik yapıyı sarsıcı biçimde değiştirmekteydi. Şah’ın modern kapitalizm yolunda ilerlemek için yürürlüğe koymaya çalıştığı reform çarşısı, ya da bazargan adı verilen ve geleneksel olarak İran’ın siyasal, toplumsal yaşamında büyük önem taşıyan küçük ve orta sınıf esnafın, toprak sahiplerinin ve ulemanın tepkisini çekti. Toprak reformu, seçim reformu ve kadınlara oy hakkının tanınması, devlet işletmelerinin hisselerinin belirli oranda satılması gibi düzenlemeleri içeren Ak Devrim böylelikle tarıma dayalı ekonomiyi devre dışı bırakıp, toprak sahiplerini sanayi yatırımlarına yöneltmek için sağlam bir kapitalist ekonomik yapı kurmayı hedefliyordu. Söz konusu reformların tehdit ettiği sınıflar ve kadınların oy hakkı başta olmak üzere bazı yeniliklere karşı çıkan ulemanın kurduğu ittifak, mutsuz yoksul kitlelerin öfkesiyle birleşerek devrime ulaşan süreçte geri dönülmesi zor bir dönemecin aşılmasına neden oldu. http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ran#Orta_.C3.87a.C4.9Flar_.28652.E2.80.931501.29
e.t.: 10.07.2009.

¹³ İşbu eserde İran Anayasasına yapılan atıflar için bk. Hasan Tunç, **Türkiye’ye Komşu Devletlerin Anayasaları**, Asil Yayın, Ankara 2008, s. 73-115.

Neticede Şah, 1979 yılında arkasında Sâhpur Bahtiyar'ı bırakarak ülkeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bahtiyar da baskılara dayanamamış yerine Mehdi Bazargan geçmiştir. Onun yerine de Humeyni geçmiştir¹⁴.

Nihayetinde yeni bir anayasa ortaya koyan devrimi tetikleyen hususların başında, ülkede var olan Şia inancı gösterilebilir. Zira bu inanca göre, Peygamberin tek halifesi, yasal otoritenin peygamberden sonraki tek temsilcisi olan gaip imam yeryüzünde değildir. Dolayısıyla yönetimi gaip imam adına ona vekâleten yürüttüğünü açıkça ve itiraz edilemez şekilde ortaya koyamayan herhangi bir dünyevi güç, gayrimeşrudur¹⁵. Yukarıda da kısaca arz edildiği üzere yürürlüğe konan yasaların giderek İslam hukukundan ayrılması, iktidarın da giderek meşruiyetini kaybetmesine neden olmuştur. Meşruiyetini kaybetmiş bir iktidarın yerinde kalması çok uzun sürmemiştir.

Şia mezhebinin devrime olan bir diğer etkisi de *şahadet* kavramında odaklanmaktadır. Zira Şia mezhebince daha fazla önemsenen Kerbela olayında, Hz. Hüseyin gayrimeşru siyasi otoriteye karşı savaşırken vefat etmiştir. Bu olayın yüzyıllardır anılması ve canlı tutulması, İran halkının devrimi desteklemesine neden olmuştur denilebilir¹⁶.

II. İSLAM HUKUKU VE Şİİ MEZHEBİ HAKKINDA GENEL BİLGİ

Giriş ve tarihsel gelişimde de ifade edildiği üzere, İran'da resmen İslam hukuku ve onun Caferi mezhebinin kuralları doğrultusunda devlet yönetimi söz konusudur. Bu bağlamda öncelikle İslam hukukun daha sonra da Şia mezhebinin ve özellikle Caferi ekolünün karakteristik özelliklerine değinmek gerekir.

A. İslam Hukuku

İslam dini, sadece inanç ve ibadet ile ilgili prensipler ortaya koyan kuralardan ibaret olmamış, günlük yaşantının her alanını kapsayan düzenlemeler de getirmiştir. İslamiyet, insanların birbirleriyle, devletlerle, devletlerin birbiriyle olan ilişkilerinin nasıl olması gerektiği konusunda prensipler koymuştur. Hemen ifade etmek gerekir ki; İslam hukuku diğer hukuk sistemlerinden bazı farklı özelliklere sahiptir. Bu spesifik özelliklerinden ilki bu hukukun

¹⁴ Cengiz Sürücü, "Otokrasi, Modernite, Devrim: İran'ın en uzun yılı", *Avrasya Dosyası*, cilt:5 sayı:3, 1999, s. 38-39.

¹⁵ Algar, s. 19.

¹⁶ Devrim sırasında söylenen "Hergün Aşura Hergün Kerbela!" sloganı, bu düşüncüyü destekler niteliktedir; Algar, s. 21.

dini temelli bir hukuk sistemi oluşudur. Aynı zamanda Allah ve Peygamber tarafından konulmuş konularda hukukçuların bunları değiştirici veya ortadan kaldırııcı yorumlar yapması İslam hukukunda söz konusu olamaz. Müeyyidelerin maddi ve manevi olmak üzere iki yönlü olması da bu hukuk sisteminin karakteristik özelliklerinden bir başkasıdır¹⁷.

İslam hukukunun konumuz açısından da önemli olan bir diğer özelliği de bu hukukun, hukukçuların ferdi içtihatlarıyla oluşmasıdır¹⁸. İctihat, Kuran ve Sünnette hüküm bulunmayan hukuki meseleler hakkında, İslam hukuku bilgisine sahip olan kişilerin -müçtehitlerin- bu konularda yeni hukuki hükümler ortaya koymasındır¹⁹. Ayrıca İslam hukukun kazuistik bir metotla doğmuş olmasının da bir farklılık olduğunu ifade etmek lazımdır.

İslam hukukunun egemenlik kavramına bakışı da diğer hukuk sistemlerinden ayrılmaktadır. İslam hukukuna göre egemenlik tamamıyla Allah'ındır. Ululemrin –zamanın siyasi otoritesinin- belli konularda sınırlı yasama yetkisi vardır. Fakat Allah'ın yahut Peygamberin açık emirlerinin var olduğu yerde hiçbir Müslüman başkan, yönetici, hukukçu veya âlim bağımsız hüküm koyamaz²⁰.

Birçok İslam hukukçusuna göre İslam hukukunun dört ana kaynağı vardır²¹. Bunlar Kuran, Sünnet, İcma ve Kıyastır. Bunlardan Kuran öncelik sırasında başta yer almakta, Sünnet onun ardından gelmektedir. Dolayısıyla bir hukuki mesele hakkında araştırma yaparken ilk bakılacak kaynak Kuran'da yer alan ayetler, akabinde sünnettir. Konumuz açısından ehemmiyet arz etmesinden ötürü şu fikri zikretmekte yarar olduğu kanaatindeyiz: Servet

¹⁷ Cin, Akyılmaz, s. 43.

¹⁸ Bu husus konumuz açısından mühimdir, zira İran'da müçtehitlerin ortaya koydukları içtihatlar doğrultusunda bir hukuk sistemi kurulmaya çalışılmıştır.

¹⁹ Cin, Akyılmaz, s. 43 dp. 17.

²⁰ Seyyid Ebu'l-a'LÂ El-Mevdûdî, **Political Theory of Islâm**, (İslâm'da Siyasi Sistem), Çev.: Ahmet Seçkin, Özgün yayıncılık, İstanbul 1991, s. 35. Yazar egemenliğin Allah'ta olması gerektiğinin gerekçesini şu şekilde ifade etmiştir: "Allah (c.c.) yasa yapma hakkını, insanı tabii hürriyetinden mahrum etmek için değil, bu hürriyeti korumak için kendi elinde tuttu. O'nun gayesi, insanı sapmaktan, hegemonyacılıktan ve kendi kendini helaka sürüklemekten kurtarmaktır". Düşünür, batıda halkı temsil etmek amacıyla seçilen ve bu şekilde yasama yetkisini elinde bulunduran birçok zümrenin kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiği gerçeğini bu duruma örnek olarak vermiştir; Aynı yer, s. 35-36.

²¹ Cin, Akyılmaz, s. 44; Nicolas P. Aghnides, **İslam Hukuku'na Giriş**, Çev.: Servet Armağan, Beta Yayınları, İstanbul 2001, s. 11 vd; Zekiyyüddin Şa'bân, **İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkh)**, Çev.: İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 45.

Armağan'a göre, Ayet ve Hadislerde yer alan bütün hükümler içerisinde ancak %1'lik bir kısım devlet ve idaresi ve siyaset ile ilgilidir²². Yazar Kuran'da yer alan 10 adet ayetin Anayasa hukukuyla ilgili olduğunu savunmaktadır²³. Kanaatimizce de Kuran'da yer alan anayasa hukukuyla ilgili ayetler "genel hükümler" niteliğindedir. Yani bu hükümler çerçeve hükümler şeklinde olup, ayrıntılı düzenleme yapma yetkisi Hz. Peygamber, İslam Hukukçuları veya zamanının siyasi otoritesine devredilmiştir²⁴. Bu durum da İslam devletlerinin, devlet yönetimine ilişkin hukuk alanlarında serbest bir şekilde hareket etmelerini kolaylaştırmıştır.

B. Şia ve Caferi Mezhebi

1. Şia Mezhebi

İslam'da mezhepler, içtihatla ortaya çıkan fikir ayrılıklarından doğmuştur. Mezhep, kelime olarak gidilen yol demektir. Mezheplerin ortaya çıkışı, arz edilen hukuki kaynaklardan bir hüküm çıkarmak gerektiğinde farklı yorum yapmaktan kaynaklanmaktadır²⁵. Ancak ilk ayrılma hukuksal olmaktan çok siyasal nedenlerle olmuş ve eski kültüre sahip bulunan İranlılar bu ayrılmayı kışkırtarak sonradan öncülüğünü üzerine almışlardır. Bu mezhebe Şia adı verilmiş; diğer mezhepler de Sünni adını almıştır²⁶.

Şia²⁷ mezhebi, Hz. Peygamber'in ölümünden sonra Hz. Ali'nin meşru halife olarak kabul edilmesini hareket noktası olarak alan, birbirinden çok fark-

²² Servet Armağan, **İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**, Diyanet İşleri Yayınları, 4'ncü baskı, Ankara 2001, s. 24. Mustafa Reşit Belgesay da Kuran hükümlerinin çoğunun dini veya ahlaki mahiyette olduğu ve devlet otoritesi ile ilgi hükümlerin nisbeten az olduğu fikrindedir; Mustafa Reşit Belgesay, **Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk**, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1963, s. 44. Benzer şekilde, Sami Zubaida da tüm ayetler içerisinde yaklaşık 500 ayetin hukuki içeriğinin olduğunu ifade etmiştir; Sami Zubaida, **İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 23.

²³ Armağan, s. 23.

²⁴ Cin, Akyılmaz, s. 45. Aksi görüş sahibi Nicolas P. Aghnides'e göre Medine'de indirilen ayetler, esas itibaiyle savaş, iç teşkilatlanma, ganimet, zekat... vb. konulara ait olup bu ayetlerin genel özellikleri, hal ve şartlarını gerektirdiği zaman ve derecede olaylar üzerine nazil olmasıdır. Yazar bu ayetlerin asla "hukukun her tarafını çevreleyen" bir sistem olduğu manasına gelmediği fikrini savunmaktadır; Aghnides, s. 14, 15.

²⁵ Çoşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, Savaş Yayınevi, 9'ncü baskı, Ankara 1999, s. 61.

²⁶ Aynı yer, s. 61.

²⁷ Şia kelimesi Arapçada şe-ye-a kökünden türemiş olup, fırka, yandaş, yardımcı bir kimseye uyan ve yardımcı olan manalarına gelen ifadedir. Terim, Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali'ye bağlı olan Müslümanlardan oluşan bir kesim tarafından ilk olarak kullanılmıştır; Özalpat, s. 14.

lı İslami mezheplerin tamamı için kullanılan müşterek isim olmuştur²⁸. Hz. Ali'ye olan bu bağlılık, ne Hz. Peygamberin ölümünden ne de Hz. Ali'nin ölümünden sonra yasal hareket biçimini almıştır²⁹. Halifeliğin dört halifeden sonra Emeviler'e geçişi ve Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülüşü resmi Şia'nın oluşumunda önemli bir rol oynamıştır.

Şia ve Sünni hukuk teorileri arasındaki en önemli fark *imam* doktrini³⁰. *İmam* müessesesi konumuz açısından ayrı bir öneme sahiptir. İlerde daha ayrıntılı bir şekilde açıklanacağı üzere İran anayasasında yer alan ve yasama, yürütme ve yargı organlarına ilişkin geniş yetkilere sahip olan *Rehberlik* müessesesi, Şia inancındaki *imam* kavramıyla açıklanabilecektir. *Önde giden, lider* anlamına gelen *imam*, Şiilere göre yeryüzündeki hukukun nihai yorumcusudur³¹. İmam halkın oylarıyla seçilen bir lider olmayıp, Hz. Muhammed'in veya daha ziyade Hz. Ali'nin ardgelene olması hasebiyle Tanrı tarafından görevlendirilmiş ve silsile yoluyla Hz. Ali'den başlayıp kıyamete kadar devam edecektir³². Bizzat Humeyni, *Velayet-i Fakih İslam Devleti* adıyla Türkçesi yayınlanan kitabında demiştir ki: "İmam Allah'ın ve Resulü'nün halifesidir; eğer imamın imameti seçimle olsaydı Allah'ın ve Resulü'nün halifesi olamazdı, çünkü bu durumda onu Allah ve Resulü istihlaf (halef) etmiş olmazdı"³³.

²⁸ Cin, Akyılmaz, s. 63.

²⁹ Aksi görüşte olan yazarlar da mevcuttur. Andrea M. Farsakh'a göre, Hz. Peygamberin yerine kimin geçeceğine ilişkin hiçbir talimat vermeden ölmesinden sonra Müslüman toplumun bir kesimi (Sünniler) dört halifenin gelişini savunmuşken, azınlıkta olan diğer kesim ise, iktidarın kan bağına dayalı olduğuna ve Kureş'in Ehl-i Beyt olarak ifade edilen Haşimi koluna mahsus bulunduğu ısrar etmişlerdir. Andrea M. Farsakh, "Sunni Halifelikle Şii İmamlığın Mukayesesi", *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, (Çev: Kazım Güleçyüz) İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 106.

³⁰ Hayreddin Karaman, Sünni doktrinindeki "imam" anlayışını şöyle anlatır: "İslam'da devlet başkanı hiçbir salâhiyetini Allah'tan devralmamıştır, hiçbir ilâhi sıfat ve yetkiye sahip değildir. O, ümmetin diğer fertlerinden birisidir. Onu başkanlık makamına getiren ve belli sınırlar içinde ona salâhiyet bahşeden, ümmettir yahut onun temsilcileridir. Seçenler, onu murakabe etmek ve gerektiği zaman azletmek salâhiyet, hatta vazifesine maliktirler." www.hayrettin-karaman.net e.t.:11.07.2009. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Farsakh, s. 105 vd.

³¹ Özalpat, s. 15.

³² Hayreddin Karaman, www.hayrettin-karaman.net e.t.: 14.11.07.

³³ İmam Humeyni, *Velayet-i Fakih İslam Devleti*, İmam Humeyni'nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu, bila tarih, Tahran, s. 53 vd.

İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları

Böylece *imam* kavramı, ilahi bir nitelik kazanmıştır³⁴. Şia mezhebine göre, İmamet, peygamberliğin bir devamı olduğu, peygamber göndermek nasıl bir lütuf ise onun yerine imam belirlemekte de bir lütuf olduğu ve bu lütfun Allah'a ait olduğu fikri savunulmaktadır. Bu bakımdan imamet, ancak Allah'ın nassı (vahyi) ile yahut önceki imamın beyanı ile tahakkuk eder; insanların seçmesiyle istemesiyle olmaz. İnsanlar dilediklerini imam olarak tayin veya azletme hakkına da sahip değildir³⁵. Aynı şekilde Şia inancındaki şu yorum da imamın kutsallığını ifade etmektedir. “Allah nezdinde akitler, nesnelere ve davranışların her biri için “helâl, haram, caiz, sahih, bâtil...” şeklinde bir hüküm vardır. Bunları kullara zaman içine yayarak bildirme hikmeti bir kısmının bildirilmesini geriye bırakmıştır. Hükümleri bildirilmeyen, saklı tutulan hususları Hz. Peygamber, kendisinden sonra imam olmalarını vasiyet ettiği kişilere bildirmiştir. Her vasiyetli imam, bu bilgileri, kendisinden sonra gelene, zamanı geldiğinde açıklaması için aktarır...”³⁶.

Benzer şekilde Şia mezhebine göre imamlar masumdur, onlar yolsuzluk ve adaletsizlik yapmazlar, bencillikleri yoktur. İşte böylesi mükemmel bir insanın kim olduğunu anılan inanca göre sadece Allah bilir³⁷.

Şia inancına göre, imamın ruhani ve dünyevi fonksiyonları, net bir şekilde ayrılmaz. Çünkü bu dünyadaki hayat, ahiret hayatı için bir hazırlık olarak görülür. İmanın rolü her yönden önemli ve hayatidir. Şeriat ancak onun vasıtasıyla doğru olarak yorumlanabilir ve uygulanabilir³⁸. Dikkat edilirse, bu şekilde imamın devlet yönetimine doğrudan müdahale etmesi meşru sayılmıştır. 12'nci imamın ortadan kaybolmasından sonra ise, Gaip imam fikri, Şii liderler tarafından, davalarını dini ve siyasi bakımdan güçlendirmek için dini bir hareket noktası olarak kabul edilmiştir³⁹. İmanın yokluğunda, “hukukun yorumcuları ve din adamları olan müçtehitler, onun yeryüzündeki

³⁴ Aynı yöndeki bir fikre göre de Şiiler, iman esaslarına bir beşinciyi daha eklemişlerdir ki bu da imamete inanmaktır; yani imamet, peygamberlik gibi ilâhî bir mevki (mansıb) olduğuna iman etmektir. M. el-Huseyn, Aslu's, **Şî'a ve usûluhâ**, Necef, 1965'den aktaran Hayrettin Karaman; www.hayrettinkaraman.net e.t.: 11.07.2009.

³⁵ Taha Akyol, **İran Devrimi Kerbela'dan Devrime..**, <http://www.milliyet.com.tr/1996/12/24/dizi/dizi.html> e.t.: 14.11.07; aynı yöndeki görüş için bk. Farsakh, s. 109. Karşılaştığımız Rehberi belirleme yetkisine sahip olan Uzgörtlü Meclisi üyelerini halkın seçeceğine ilişkin İran Anayasasının 107'nci maddesi.

³⁶ Karaman, aynı yer.

³⁷ Farsakh, s. 113.

³⁸ Aynı yer, s. 127.

³⁹ Aynı yer, s. 107.

temsilcisidirler. Hatta laik yöneticiler dahi, dünyanın maddi işlerinde onu temsil ederler.”⁴⁰

Madelung, ulemanın devlet yönetimi ile olan ilişkisini farklı bir açıdan değerlendirmiştir. Yazara göre, dini meselelerde imamların otoritesinin tabii varisleri olan ulemanın, İslam toplumunun başı olarak görev üstlenmeleri uygun değildir⁴¹. Gaip imamın vekilliği iddiasında buldukları zaman bile, yönetimde değil, dini ve hukuki meselelerde hükümete veya hükümdara talimat verme yetkisine sahip olabilirler. Yazara göre, gaybet zamanında hükümdar veya hükümet, imamın nihai hâkimiyetini tanıdığı takdirde, onun mevkiini gasbetmez; ortaya çıktığında yönetimi ona devretmeye hazırdır ve yönetimi imamın iradesine uygun şekilde yürütmeye çalışır⁴².

Sami Zubaida, Şia inancıyla Sünni mezhepler arasındaki bir diğer farkın da içtihat yapımında olduğunu ileri sürmektedir. Yazara göre icma, konsensüs ve önceki nesillerin birikmiş icmasını taklit etmek Sünni mezheplerin içtihadını sınırlandırmaktadır. Hâlbuki Şia mezhebine göre içtihat, önceki müçtehitlerin vardıkları hükümlerden açıkça muaf tutulmuş ve ulemanın bizzat kendi hükümlerini uygulamasıdır⁴³.

2. Caferi Ekolü

İmamiyetin niteliğine ilişkin fikir ayrılıkları şia mezhepleri arasında bölünmeye neden olmuştur. Karmatiler, Dürziler, Nusayriler İslam’ın dışına çıkan, Zeydiler ve Caferiler -ki İran’da Caferi ekolu resmi mezheptir- İslam’ın dışına çıkmayan ama yukarıda da kısaca izah edildiği gibi önemli konularda Sünni mezheplerden ayrılan Şia’nın alt gruplarıdır⁴⁴.

Caferi mezhebinin kurucusu Şia’nın İmamiye kolunun kabul ettiği 12 imamın altıncısı Cafer-i Sadık’tır⁴⁵. Bu mezhebe göre, 12’nci imam, İmam

⁴⁰ Aynı yer, s. 108 ve 134; bu konuda ayrıntılı bilgi için W.F. Madelung, “Oniki imam Şiasında, İmamın Gaybet Zamanında Otorite”, *İslam’da Siyaset Düşüncesi*, (Çev: Kazım Güleçyüz) İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 141 vd.

⁴¹ Madelung, s. 151.

⁴² Aynı yer, s. 152.

⁴³ Yazar, Şia inancındaki içtihat ilkesinin işlevinin, yenilik için bir yol açmaktan ziyade ulemanın otoritesini ve özerkliğini oluşturma ve destekleme aracı olarak görüldüğünü ifade etmektedir; Zubaida, s. 288.

⁴⁴ Cin, Akyılmaz, s. 64.

⁴⁵ Aynı yer, s. 64; http://tr.wikipedia.org/wiki/Cafer-i_Sad%C4%B1k e.t. : 11.11.2009; <http://www.oniki-imam-yolu.com/> e.t.: 11.11.2009; <http://www.caferilik.com/caferilik.htm> e.t.: 11.11.2009.

Muhammed İbn al-Hasan al-Askari'nin rivayete göre büyük bir mağarada gizemli bir şekilde ortadan kaybolması ve hiçbir zaman geri dönmemiş olması, onun yok olduğu biçiminde yorumlanmamıştır⁴⁶. Onun ruhunun hala cemaatiyle olduğuna inanılmaktadır. İmamın gıyabılığı ve onun günahla dolu bir dünyaya adalet ve doğruluğu yaymak için mehdi olarak geri döneceği doktrini on iki imam Şia'sının inanç sisteminin temelini oluşturmaktadır. Hukuk ve inancın temel ilkeleri imamın yokluğu süresince imamın temsilcileri olarak hareket eden müçtehitler tarafından yorumlanmaktadır⁴⁷. Caferilere göre, İmamın içine Tanrıdan bir parça, tanrısal bir nur girmiştir. Ancak imam gene insan olarak kalmaktadır⁴⁸.

Caferiye ekolüne göre uyuşmazlıkları çözmek için hüküm çıkarmada ilk kaynak Kuran'dır. Ardından sünnet gelir. Ancak Ehl-i Sünnet'ten farklı olarak Ehl-i Beyt yoluyla gelen hadisleri de kaynak olarak kabul ederler. Ayrıca hukukun kaynakları arasında 12 imamın sözlerini de dâhil ederler⁴⁹. İcma ve kıyası ise kaynak olarak kabul etmezler. İçtihat kapısının da açık olması gerektiğini savunurlar. Sünnette hüküm bulunmadığı zamanlarda başvuru rey de kıyasa dayalı bir rey değil akıl ve maslahata dayalı bir reydir⁵⁰.

III. GENEL OLARAK İRAN HUKUK SİSTEMİ

İran anayasasının 12'nci maddesinde İran'ın resmi dininin İslam ve Caferi-i İsna-şerî mezhebi olduğu hükme bağlanmıştır. Anayasanın başlangıç kısmında da uzun uzadıya İslam kamu hukuku bilgisi verilmesi, ülkenin kurtuluşunun tek yolunun İslam hukukuna dayalı bir devlet kurmanın gerekli olduğu anlatılmıştır. Aynı zamanda anayasanın birçok maddesi Kuran'dan ayetlerle başlamaktadır⁵¹. Hâsılı İran İslam Cumhuriyeti devletinin isminden de anlaşılacağı üzere İslam hukuku prensipleriyle yönetilen bir devlet olduğuna şüphe yoktur.

Burada üzerinde durulması gereken nokta, devletin İslam hukuku ekollerinden birine ağırlık vermesidir. Aslında bu husus meseleye nereden bakıl-

⁴⁶ Khadduri, Majid, "Nature and Sources of Islamic Law", *The George Washington Law Reviews*, Vol.22, 1953, s. 22'den aktaran Özalpat, s. 16, dipnot 52; Humeyni, *Velayet-i Fakih*, s. 35 dp. 22.

⁴⁷ Majid, s. 21-22.

⁴⁸ Üçok, Mumcu, Bozkurt, s. 61.

⁴⁹ Bu konuda Hümeyni'nin Velayet-i Fakih adlı eserinde pek çok örnek vardır. Ör için bk. Humeyni, *Velaye-i Fakih*, s. 108-109.

⁵⁰ Cin, Akyılmaz, s. 78; Majid, s. 23; Özalpat, s. 17.

⁵¹ 7'nci madde, 8'nci madde, 11'nci madde ve 151'nci madde gibi.

dığına göre değişmektedir. Zira İranlılar doğru olan İslam hukukunun kendi uyguladıkları hukuk olduğundan hareketle, İslam hukukun bir alt dalını uyguladıklarını değil, doğrudan İslam hukukunu uyguladıklarını iddia etmektedirler. Fakat meseleye diğer İslam mezhepleri açısından bakılacak olursa, İran'da doğrudan İslam hukuku değil, onun bir alt dalı olan Caferi ekolü uygulanmaktadır. Bu bağlamda 12'nci maddeye göre, devletin resmi mezhebi Caferi'dir. Anayasada bu durumun çok açık bir şekilde ortaya konmasıyla beraber, oluşturulan bazı kurumlardan (Rehber gibi) bu ekolün bir ürünü olduğunu rahatlıkla anlayabiliyoruz. Yukarıda da açıklanmaya çalışıldığı üzere, Caferi ekolüne göre imam devlet yönetiminde de etkin görev almalıdır. Bu bağlamda ekolde yer alan imam müessesesini, Anayasada yer alan ve çok geniş yetkilerle donatılmış Rehber karşılamaktadır. Zaten bu husus anayasanın 5'nci maddesinde açık şekilde zikredilmiştir. Buna göre, Hz. Mehdi'nin gaybeti zamanında İran İslam Cumhuriyeti'nde Velayet-i Fakih ve İmamet-i Ümmet adil, takva sahibi, zamanın icaplarını bilen, gözü pek, becerikli, tedbirli ve halk çoğunluğunun önder bilip kabul ettiği fakihin uhdesindedir.

Aynı şekilde devrimin öncüsü ve anayasanın mimarı olarak nitelendirilebileceğimiz Humeyni, kendi eserinde de kurulması gereken devletin özelliklerine değinirken imamların, hareketlerinden, sözlerinden –kendi ifadeleriyle sünnetlerinden- de yola çıkmıştır⁵². Malum olduğu üzere bu durum Sünni İslam hukukçuları tarafından kabul edilmeyen bir yöntemdir.

Ülkenin diğer İslam mezheplerine bakışı da 12'nci maddede düzenlenmiştir. Buna göre diğer İslam mezhepleri Hanefi olsun, Şafii, Maliki, Hanbelî ve Zeydi olsun tam saygınlığı haizdir. Bu durum ülkenin hukuk sistemini de doğrudan etkilemiştir.

Ülkede salt Caferi içtihatlarıyla oluşan hukuk sistemi uygulanmamaktadır. Anayasanın 12'nci maddesinin son cümlesine göre İran'da mezheplere dayalı çeşitli hukuk sistemlerinin olduğunu ifade edebiliriz. Zira Hanefi, Şafi, Hanbelî ve Zeydi mezheplerinden herhangi birinin çoğunlukta olduğu yörelerde, meclislerin yetki sınırları içindeki yerel hukuki düzenlemeler, diğer mezheplerin mensuplarına riayet edilmek kaydıyla o mezhebe uygun olmalıdır. Bu cümleden hareketle, bir bölgede Hanefi mezhebine mensup olan Müslüman sayısı çok ise o bölgede yapılacak olan yerel hukuki düzenlemeler Hanefi mezhebine göre hazırlanmalıdır.

⁵² İmam Humeyni, **İslam İnkılabı Rehberi İmam Humeyni'nin (Rahmetullah Aleyh) Siyasi-İlahi Vasiyetnamesi**, Yayınlayan İslami Tebliğ Teşkilatı Uluslararası İlişkiler Bölümü, Seher Matbaası, Tahran, 1989, s. 33 vd.

İslam hukukunun özelliklerini sayarken, bu hukuk sisteminin içtihatlarla gelişen bir hukuk olduğunu vurgulamıştık. Oluşan içtihatların ülkenin hukuk sistemine etkisini anayasadan rahatlıkla anlaşılabilir. Anayasanın 167'nci maddesine göre, hâkimler her davanın hükmünü kanunlarda bulmak için uğraşmalı, bulamadığı takdirde geçerli fetvalara dayanarak olayla ilgili hükmü uygulamalıdır. Burada geçerli fetvanın nasıl belirleneceği sorusu akla gelmektedir.

Anayasada doğrudan vatandaşlık bağını anlatan 41'nci maddeye göre, İran ülkesi vatandaşlığı her İranlının tartışılmaz hakkıdır ve devlet hiçbir İranlının vatandaşlığını kendi isteği olmadıkça veya başka bir ülkenin vatandaşlığına girmediği kaldıramaz. 13'ncü madde de bize bu konuda kısmi bir yön göstermektedir. Buna göre sadece Zerdüştî, Musevî ve Hıristiyan İranlılar kanun dairesinde dini merasimlerini yerine getirmede serbest olan azınlıklardır. 14'ncü madde ile bu grupların insan haklarına riayet edileceği ayrıca belirtilmiştir. Dolayısıyla İran'da vatandaşlık bağının da din eksenli belirlendiğini söyleyebiliriz.

IV. ANAYASA METNİ HAKKINDA GENEL BİLGİ

Anayasa maddelerinden ve bütününden bir takım neticelere varmadan önce, anayasanın hazırlanış usulü, şekli unsurları üzerinde durmak lazımdır. Bu sayede ülkedeki anayasal sistemin alt yapısını ve temel zihniyetini kavramamız daha kolay olacaktır.

A. Hazırlanışı

İran'da, 30-31 Mart 1979'da yapılan referandum sonucunda halkın %98,2'lik mutlak çoğunluğu ile ülkeye *İslam Cumhuriyeti* adı verilmiştir (md.1). İran İslam Cumhuriyeti Anayasası 1979 Kasım ayında referanduma sunulmuş, ezici bir çoğunlukla 24 Ekim 1979'da kabul edilmiş ve 3 Aralık 1979 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 28 Temmuz 1989'da Anayasada değişiklikler yapılmıştır.

Hemen ifade etmekte fayda vardır ki, hazırlanan Anayasa bir tepki anayasasıdır. Anayasayı hazırlayanlara göre; başlangıç metninde de belirtildiği üzere, ülke emperyalistlerin istedikleri doğrultusunda fakat halk nezdinde meşruiyeti olmayan bir şekilde yönetilmeye başlanmıştı. Halkın kendi kültür ve sosyal yapısı dikkate alınmadan yapılan hukuki düzenlemelerin toplumsal ihtiyaçları sağlamayacağı noktasından hareketle, yapılacak olan anayasasının bu ihtiyaçları sağlaması amaçlanmıştır. Bu da önceki dönemin yaptığı gibi

İslam hukukundan uzaklaşarak değil, aksine ona bağlı olarak yapılabilecektir. Ayrıca başlangıç metni, Müslüman İran milletinin istibdada, meşrutiyete ve emperyalizme karşı bazı çabalar içerisine girmesine rağmen, bu çabaların başarısızlıkla sonuçlanmasının temel ve somut sebebini, yapılan müdahalelerin İslam hukukuna uygun olmayışına bağlamıştı. Dolayısıyla “yeni yapılacak bir anayasa İslam hukuku çerçevesinde yapılmadır fikri” ön planda idi.

Aynı şekilde başlangıç kısmında *halkın hışmından* hatta *yanardağlaşan hışmından* bahsedilmektedir. Keza, Anayasanın 3’ncü maddesinin 6’ncı fıkrasında, zorbalık ve zulme karşı boyun eğmenin bertaraf edilmesi ile adil bir nizam kurulacağı ifade edilmiştir. Tüm bu hususlar, devrimden önce var olan siyasal sisteme karşı gösterilen tepkilerin anayasal platforma taşındığı göstermektedir. Taha Akyol, bu durumu Şia mezhebinin ruhunda var olan eziklik ve siyasi otoriteye başkaldırı ülküsüne bağlamıştır. Yazara göre, Fransız ve Rus devrimlerinde olduğu gibi İran devriminde de *ezilmişlik* duygusunun bir kolektif başkaldırısı söz konusudur⁵³.

Atilla Özer’e göre, bu Anayasada ne hazırlanırken ne de kabul edilirken halkın rolü vardır; yapılan oylama ise tamamen şekli mahiyette ve aldatmaya yöneliktir⁵⁴. Dolayısıyla müellife göre bu anayasa antidemokratik bir anayasadır.

Anayasanın hemen her maddesinde İslam dininin bir özelliği belirtilmiştir. Giriş kısmında anayasalarda rastlanmayacak uzunlukta, İslam kamu hukukunun esasları hakkında uzun ve ilmi bir izahat yapılmıştır. Başlangıç metni, devrim öncesi istibdat yönetiminin ayaklanma düşüncesine sahip olanlar hakkında çeşitli yaptırımlar⁵⁵ uygulamasından da ayrıntılı olarak bahsetmektedir.

Anayasa yürürlüğe girdikten on yıl sonra değişikliğe uğramıştır. 1989 yılında yapılan değişikliklerle Yüksek Güvenlik Konseyi ve Yüksek Yargı Gücü Başkanlığı kurularak Anayasanın noksanları giderilmeye çalışılmıştır. 1989 tarihli anayasa değişiklikleri bir yandan hükümete daha fazla istikrar kazandırıp devlet organlarının kurumlaşmasını sağlarken, diğer yandan Rehber ve Cumhurbaşkanı olmak üzere iki başlı bir yürütme gücü ortaya koymuştur.

⁵³ Akyol, aynı yer.

⁵⁴ Atilla Özer, **Anayasa Hukuku**, Turhan Kitabevi, Ankara 2003, s. 15.

⁵⁵ Bu yaptırımlara örnek olarak, idam mangaları, ortaçağ işkenceleri, uzun süreli yaptırımlar gösterilebilir.

B. Şekli Açısından İran Anayasası

İran anayasası, uzun bir giriş, 14 fasıl, 177 maddeden oluşmaktadır. Sadece fasılların başlıkları vardır. Maddeler doğrudan yazılmıştır; madde başlıkları yoktur. Fasıl başlıkları şu şekildedir: Birinci fasıl genel ilkeler, ikinci fasıl ülkenin resmi dili, yazı ve bayrağı, üçüncü fasıl milletin hakları, dördüncü fasıl iktisat ve mali işler, beşinci fasıl milletin hâkimiyet hakkı ve bundan doğan güçler, altıncı fasıl yasama organı, yedinci fasıl şuralar, sekizinci fasıl Rehber, dokuzuncu fasıl yürütme organı, onuncu fasıl dış siyaset, on birinci fasıl yargı organı, on ikinci fasıl kitle iletişim araçları, on üçüncü fasıl Yüksek Güvenlik Konseyi ve on dördüncü fasıl anayasadaki düzenlemeler.

İran anayasasının *sert* bir anayasa olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Anayasanın 12'nci ve 177'nci maddesi gereğince İran'ın resmi dininin İslam ve mezhebinin Caferi-i İsna-aşe-ri olduğu hükmü sonsuza kadar değiştirilemez. Sistemin İslami oluşu, tüm yasa ve kuralların İslami esaslara uygun olmasının gerektiği, İran İslam cumhuriyetinin amaçları ve onun inanç esasları, hükümet şeklinin cumhuriyet olduğu, velayet-i fakih, imamet-i ümmet ve hükümet idaresinin halkın oylarıyla olduğunun belirtildiği maddeler de değiştirilemez (md.177).

Anayasanın değiştirilmesi de belli başlı kriterlere bağlanmıştır (md.177). Öncelikle anayasa değişikliği Meclis tarafından değil, yeni kurulacak olan bir şura tarafından yapılabilmektedir. Bu şuranın üyeleri, Denetim Şurası üyeleri, üç silahlı kuvvetler başkomutanı, Uzgörürler Meclisinden 5 üye, Rehberin seçtiği 10 kişi, Maslahat Meclisinin şurasının daimi üyeleri, Kabineden üç kişi, yargı gücünden üç kişi, Meclisten on kişi, üniversitelerden üç kişidir. Bunların seçimi ve işleyiş biçimleri ve şartları kanunla düzenlenir. Şuranın kararları, Rehberlik makamının onayı ve imzasından sonra, genel oylamaya sunulmalı ve oylamaya katılanların büyük çoğunluğunun kabul oyunu alınmalıdır. Bu derece ağır şartlar doğrultusunda anayasa değişikliği yapılabilmesi, anayasanın *sert* bir anayasa olduğunu teyit etmektedir.

Anayasanın kazuistik mi yoksa çerçeve anayasa mı olduğu noktasına gelince; anayasanın kazuistik bir anayasa olduğunu ifade edebiliriz. Anayasada birçok konuda ayrıntılı hükümlere yer verilmiştir. Örneğin devletin iktisadi amaçları ve bu amaçlara nasıl ulaşılacağı anayasanın 4'ncü faslında 13 madde ile düzenlenmiştir. Keza, devlet binalarının nasıl intikal edilebileceğine varıncaya kadar hükümler vardır (md.83). Aynı şekilde, Radyo ve Televizyon Üst Kurulu dahi anayasada düzenlenmiştir (md.175).

V. DEVLETİN TEMEL ORGANLARI

Çalışmamızın bu bölümünde devletin temel organları olan yasama yürütme ve yargı organları ayrıntılı bir şekilde irdelenecektir.

A. Yasama Organı

1. Egemenlik

İslam hukuku hakkında kısaca bilgi vermeye çalışırken belirttiğimiz üzere, İslam hukukun uygulandığı devletlerde yasama organı kural olarak Allah'ın iradesindedir. Bu husus İran anayasasında da yer almıştır. Anayasanın 56'ncı maddesine göre dünya ve insan üzerindeki mutlak egemenlik Allah'ın iradesidir.

2. Milli Şura Meclisi

Daha öncede ifade edildiği, İslam hukuku zamanın siyasi otoritesine belirli konularda yasama faaliyetinde bulunmaya müsaade etmiştir. Bu doğrultuda Anayasanın 58'nci ve 71'nci maddelerine göre yasama organı, halkın temsilcisi sıfatını haiz olan *Milli Şura Meclisi* oluşturulmuştur. 62'nci maddeye göre Meclis üyeleri doğrudan doğruya ve gizli oyla halk tarafından seçilir. İran Meclisi 270 milletvekilinden oluşmaktadır (md.64). Burada dikkati çeken bir husus İran'da milletvekillerinin tamamının Müslüman olmamasıdır. 64'ncü madde azınlık statüsüne koyduğu Zerdüştilerin, Musevilerin, kuzeydeki ve güneydeki Ermeni Hıristiyanların bir temsilcilerinin ve Asuri ve Keldani Hıristiyanları birlikte temsil edecek bir temsilcinin Mecliste bulunmasına müsaade etmiştir. Meclisin hukuken geçerli olması, Denetim Şurasının varlığına bağlıdır (md.93).

69'ncü madde Meclisin çalışmalarının şeffaflığına değinmiştir. Zira maddeye göre Meclisin müzakereleri aleni olmalı ve tam tutanakları radyo ve resmi gazete yolu ile kamuoyuna bilgi verme amacı ile yayımlanmalıdır. Fakat olağanüstü şartlarda, ülke güvenliğinin gerektirdiği takdirde Cumhurbaşkanı veya bakanlardan biri veya on milletvekilinin talebi ile kapalı oturum yapılabilir. Bu oturumun tutanak ve kararları olağanüstü şartların kalkmasından sonra kamunun bilgisine sunulmak üzere yayımlanmalıdır.

Meclisin *başlıca görevleri* şunlardır: Kanun koyma (md.71), olağan kanunların açıklanması ve yorumlanması (md.73), ülkenin bütün işleri için araştırma ve soruşturma yapma (md.76), savaş gibi olağanüstü dönemlerde hükümete sınırlama yetkisi verme (md.79), milletlerarası anlaşmaları onama

(md.77). İran Anayasasında Meclise; Bakanlar Kuruluna güvenoyu verme, Cumhurbaşkanının ve Bakanlar Kurulunun işlevini denetleme ve gerekirse görevden alma ve Sayıştay'ı denetleme (md.54) gibi yetkiler de tanınmıştır (md.87). İran'da Meclis önemli bir siyasi kurum olsa da hem Rehber hem de denetleme kurumları vasıtası ile sınırlandırılmaktadır. Bu nedenle Meclis de Cumhurbaşkanı gibi Rehber ile uyum içinde hareket etme zorunluluğundadır. Kanun yapma yetkisine sahip olsa da bunların sistemin genel çizgisinin dışına çıkması mümkün değildir. Ülkenin bütün meseleleri ile ilgili kanun yapan Meclisin kararları Denetim Şurasının onayından sonra yürürlüğe girebilir (md.94). Armağan, bu yetkilerin normal bir parlamentonun sahip olduğu yetkilerle hemen hemen aynı olduğu kanısındadır⁵⁶.

Kanun teklif edebilme yetkisi Bakanlar Kuruluna ve en az on beş vekile verilmiştir (md.74). Fakat Eyaletler Yüksek Şurası da kendi görev sınırları içinde teklifler hazırlayarak doğrudan doğruya veya hükümet aracılığıyla Meclise başvurabilmektedir (md.112).

3. Yasama Sorumsuzluğu ve Dokunulmazlığı

Seçilen milletvekilleri seçtikleri bölgenin değil, tüm milletin vekilidir (md. 84). Milletvekillerinin iç ve dış bütün meselelerde görüş açıklayabileceğine yer veren 84'ncü madde ve görevlerini ifa ederken, görüş ve oy açıklamada tamamen serbest olduklarına ilişkin 86'ncı maddeden yola çıkarak, dolaylı bir *yasama sorumsuzluğundan* bahsedilebilir. Zira anılan maddeye göre vekilin yasama sorumsuzluğu sadece vermiş olduğu oy ve Mecliste açıkladıkları görüş ile sınırlıdır. Yani vekil sadece vermiş olduğu oy nedeniyle ve Meclis içerisinde ifade ettiği görüş dolayısıyla kovuşturulamaz. Buradan Meclis dışındaki ifadelerinden vekilin sorumlu olacağı sonucuna ulaşılabilir.

Yasama dokunulmazlığı ise anayasada daha net bir şekilde ifade edilmiştir. 86'ncı maddeye göre, vekiller Mecliste açıkladıkları görüşler ve temsilcilik görevlerini yerine getirmeleri için verdikleri oylar sebebiyle tutuklanamaz. Anayasa, vekilin yasama dokunulmazlığını sadece verdiği oy ve Mecliste açıkladığı görüş ile sınırlandırmakla kalmamış aynı zamanda dokunulmazlık kapsamına sadece tutuklamayı dâhil etmiştir. Bu bağlamda vekilin sorguya çekilmesi veya yargılanmasına anayasa açısından bir sakınca yoktur.

⁵⁶ Servet Armağan, "Günümüzde Bazı Müslüman Devlet Anayasaları Ve Tipik Özellikleri (Seçme Örnekler)", **Prof. Dr. Erdoğan Moroğlu'na 65. Yaş Günü Armağanı**, 2. Tıpkı bası, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 1096.

4. Hükümeti Denetleme

Anayasa Meclise, hükümeti çeşitli yöntemlerle denetleme yetkisi de vermiştir. Bunlardan ilki hükümetin Meclisten güvenoyu alma gerekliliğidir. 87'nci maddeye göre Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulunu kurduktan sonra başkaca bir girişimde bulunmadan önce Meclisten güvenoyu almalıdır. Görev sırasında önemli sorunlar ve ihtilaflar baş gösterdiğinde Bakanlar Kurulu için Meclisten güvenoyu istenebilir.

Meclisin hükümeti denetleme yollarından biri de soru usulüdür. 88'nci maddeye göre Meclisin en az dörtte birinin talebiyle Cumhurbaşkanı veya bakanlara, kendi bakanlığının işlevi hakkında soru sorulabilir. Cumhurbaşkanı veya ilgili bakan, Mecliste hazır bulunmalı ve sorulan sorulara cevap vermelidir. Bu cevap süresi, Meclisin uygun göreceği bir özür bulunmadıkça Cumhurbaşkanı için bir ay, bakanlar için dört günü geçemeyecektir. 70'nci madde aynı zamanda milletvekillerinin gerekli görmeleri halinde bakanlara hazır bulunma yükümlülüğü yüklemiştir.

Gensoruyu düzenleyen 89'ncü madde, Meclisin hükümeti denetleme yollarından diğeridir. Buna göre, gensorunun en az on temsilcinin imzasıyla Meclise sunulması gerekir. Hakkında gensoru önergesi verilen bakanlar, önergenin verildiği günden itibaren on gün içinde Mecliste hazır bulunmalı ve önergeyi cevaplandırarak Meclisten güvenoyu istemelidir. Meclisin güvenoyu vermemesi halinde bakan azledilmiş olur. Cumhurbaşkanı hakkında gensoru önergesi verilebilmesi için Meclisin en az üçte birinin onayı lazımdır. Güvensizlik oyunun ne kadar oyla verileceği anayasada özel olarak belirtilmemiştir. Sadece Cumhurbaşkanı hakkında güvensizlik oyunun üçte iki oranında olması durumunda konunun Rehberlik makamına gideceği hükme bağlanmıştır.

B. Yürütme Organı

60'ncü madde yürütme organının, Anayasada doğrudan doğruya Rehberlik makamına bırakılmış hususlar dışında Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu eliyle yürütüleceğini düzenlenmiştir.

1. Rehber ve Rehberlik Şurası

İran'daki mevcut devlet mekanizması, Rehber makamı merkez alınarak yapılandırılmıştır. Velayet-i Fakih olarak da ifade edilen Rehber kuramı 1960'larda Humeyni tarafından ortaya atılmış ve Şia mezhebinin ideolojik temelleri üzerine kurulmuştur. Humeyni, Rehber kuramı vasıtası ile Şia mez-

hebinin yeni bir siyasal teorisini gerçekleştirmek istemiştir. Bu kuram, Şia mezhebinin “imamet” kurumunun devamı olarak geliştirilmiş bir açılamadır⁵⁷.

Humeyni Rehber kuramını Irak’ın Necef kentindeki din derslerinde ortaya koymuştur. Buna göre kayıp İmam, İslam toplumlarının yönetilmesi ve hükümetlerin kurulması görevini müçtehitlere vermiştir. Din bilginleri peygamberlerin mirasçısı oldukları için toplumu yönetmek onların hakkı ve görevidir. Peygamberler ve imamlara özgü “velayet” (mutlak otorite) fakihler için geçerlidir. Böylece Humeyni Velayeti Fakih isimli eseriyle beraber mollaların ve İslam dininin siyasal iktidara gelmesini savunmaya başlamıştır⁵⁸. Devrim sonrasında gerçekleşen anayasada da Humeyni öngördüğü şekilde Rehber kurumunu anayasallaştırmıştır.

a. Seçimi ve Azli

Rehberin nasıl seçileceği anayasanın 107’nci maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre, Ayetullah İmam Humeyni’den sonra Rehber tayin etme görevi, halk tarafından seçilmiş Uzgörürler Kuruluna aittir. Uzgörürler Kurulu Anayasanın 5’nci ve 109’ncü maddelerinde belirtilen şartları haiz fakihler arasında bir inceleme ve istişare yapar. Bu şartlar şunlardır: adil, takva sahibi olmak, zamanın icaplarını bilmek, gözü pek, becerikli, tedbirli ve halk çoğunluğu tarafından önder biliniyor kabul edilmek, fikhin bütün konularında fetva verebilecek düzeyde ilmi yetkiye sahip olmak ve Rehberlik için yeterli derece uzlaştırma, yiğitlik kudret ve yöneticilik yeteneğine sahip olmak. Tüm bu şartlara sahip birden fazla kişi varsa 109’ncü maddeye göre fiki ve siyasi görüşü daha kuvvetli olan kişi tercih edilecektir⁵⁹.

Burada mühim olan bir diğer konu ise, Rehberi seçecek olan Uzgörürler Meclisinin kimlerden oluşacağıdır. Anayasaya göre bu Meclis üyeleri de halk tarafından seçilmektedir (md.107). Halk tarafından seçiminin nasıl olacağı ise Anayasanın 109’ncü maddesine göre belirlenir. Buna göre, Uzgörürlerin sayısı ve nitelikleri ile seçimlerinin nasıl olacağı ve ilk dönemde oturumlarının bağlı olacağı iç tüzük, ilk Denetim Şurasının fakihlerince hazırlanır ve oy çokluğu ile kabul edilip devrim Rehberinin kesin onayına iletilir. Ondan sonra bu konuda her değişiklik ve gözden geçirmeler ile Uzgörürler Meclisine ait kanun ve kararları onaylama yetkisi onlara aittir.

⁵⁷ Arif Keskin, “İran nasıl yönetiliyor?” Hakimiyet-i Milliye, www.hakimiyetimilliye.org/index.php?news=1488 e.t: 15.11.07.

⁵⁸ Keskin, aynı yer.

⁵⁹ Anayasa metnin ilk halinde, kurul eğer bir kişiyi Rehber olarak seçemiyorsa; Rehberlik için gerekli şartları taşıyan üç veya beş kişilik bir şura bu görevi yerine getirmeliydi.

Anayasa, halk tarafından seçilen Uzgöürler Meclisini Rehberi sadece seçmekle görevlendirmemiş aynı zamanda onu makamından uzaklaştırmakla da yetkilendirmiştir. Anayasanın 111'nci maddesine göre Rehber kendisinde olması gereken şartları yitirirse ya da seçimden önce bu şartlardan bazısına sahip olmadığı anlaşılırsa makamından uzaklaştırma yetkisi Uzgöürler Meclisine verilmiştir.

b. Görev ve Yetkileri

Rehber, devlet içinde en yüksek yetkiye sahip olan kişidir. 57'nci maddede göre yasama, yürütme ve yargı gücü onun denetimi altındadır. Rehber, yasama faaliyetlerini kontrol eder, Yargı Gücü Başkanını atar, Yüksek yargı organı üyelerini seçer, devletin genel politikasını belirler, tayin edilen politikanın doğru icra edilmesine nezaret eder, Genelkurmay başkanını, İslam İnkılâbı muhafızlarının Komutanını, üç silahlı kuvvet komutanını tayin ve azleder. Rehber ayrıca, savaş, barış ve seferberlik ilanı, Cumhurbaşkanı seçiminden sonra mazbatasını imzalamak, belli şartlarda Cumhurbaşkanı azil, İslam Cumhuriyetinin genel politikasını belirlemek, mahkûmları affetmek (md.110) gibi yetkilerle donatılmıştır. Ülkenin tüm denetleme kurumlarının (Yargı ve Denetim Şurası, Maslahat Meclisi) yetkilileri onun tarafından atanmaktadır. Ayrıca İran'da bütün radyo–televizyon kurumları dini lider olarak da ifade edilen Rehberin kontrolündedir. Yasama alanında da Rehber aktif rol oynamaktadır: Meclis ile Denetim Şurası arasında mutabakata varılamayan kanun tasarıları, Maslahat Meclisine aktarılır. Bu meclisten çıkan kararlar da Rehber tarafından onaylanmalıdır.

Rehber ekonominin de önemli bir kısmını elinde bulundurur. Bu ekonomik güç vakıflar aracılığı ile yönetilmektedir. Yoksullar ve Gaziler Vakfı (Bonyade Canbazan ve Mostezefin), Şehitler Vakfı (Bonayde Şehid), Yardım Komitesi (Komiteye Emdad), 15 Hurdad Vakfı (Bonyade Panezdehe Gordad) Rehberine bağlı kurumlardır. Bu kuruluşlar İran'ın iktisadi hayatında önemli yere sahiptir. Gayri resmi rakamlara göre bu vakıf ve kurumların kontrolündeki sermaye İran ekonomisinin % 40'ını oluşturmaktadır⁶⁰. İşin en ilginç tarafı bu kurumların ekonomik çalışmaları Sayıştayın denetimi dışında olmasıdır.

İran'da Rehberine bu denli geniş yetkiler verilmesinin nedenleri arasında İran halkının sosyolojik ve kültürel geçmişi ve birikimi olduğunu iddia eden

⁶⁰ Keskin, aynı yer.

yazarlar mevcuttur. Bu fikre sahip düşünürre göre, İran'da Rehber ile millet arasındaki uyum başka hiçbir millette görülmemiştir⁶¹.

Görüldüğü gibi bu makam hem yasama hem yargılama hem de yürütmeye ilişkin çok önemli yetkilerle donatılmıştır.

2. Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu

a. Cumhurbaşkanı

Cumhurbaşkanı, Rehberlik makamından sonra ülkenin en yüksek resmi makamıdır ve doğrudan doğruya Rehberlik makamına bağlı konular dışında yürütme gücüne başkanlık etmek onun uhdesindedir (md. 113). Aynı zamanda 111'nci madde uyarınca yeni Rehberin tayin ve tanıtılma işlemine kadar, Rehberlik görevini geçici olarak Cumhurbaşkanı yürütür.

i. Seçimi

Cumhurbaşkanı, dört yıl için doğrudan halk tarafından seçilir ve ardı ardına yeniden seçilmesi sadece bir dönem için mümkündür (md. 114). Cumhurbaşkanı aranan nitelikler 115'nci maddede belirtilmiştir. Buna göre, adaylar siyasi ve dini kimliği ile tanınmış kişiler içinden, İran asıllı, İran vatanı, tedbirli ve idareci, iyi geçmipli, güvenilir ve takva sahibi olan, İslam Cumhuriyetinin ve ülkenin resmi dininin temel ilkelerine inançlı olmalıdır. Bu durumun tespiti ise Denetim Şurasına aittir. Zira 118'nci ve 99'ncü maddelere göre Denetim Şurası seçimlere nezaret etmektedir. Denetim Şurası seçimlerin "usulüne uygun" yapıldığını onaylarsa sıra cumhurbaşkanlığı yetkisinin verilmesine gelir. Bu yetki de Rehber tarafından verilmektedir.

Seçimin nasıl yapılacağı kanunla belirlenmiştir. Cumhurbaşkanı, seçime katılanların salt çoğunluğu ile seçilir. İlk turda bu oy alınmazsa, sonraki haftanın Cuma günü ikinci kez oylamaya gidilir. İkinci oylamaya yalnızca ilk oylamada en yüksek oyu alan iki aday katılır. Seçilen Cumhurbaşkanı, 121'nci madde belirtilen andı içer ve metni imzalar.

ii. Görev ve Yetkileri

15'nci madde uyarınca İran devletinin diğer devletlerle olan sözleşmeleri, muvafakatnameleri, anlaşmaları ve milletlerarası birleşmeler ile ilgili anlaşmaları imzalama yetkisi, Meclis onaylamasından sonra Cumhurbaşkanıdır. 126'nci madde uyarınca Cumhurbaşkanı ülkenin program ve bütçesi ile idari

⁶¹ İbrahim Emin, *İran İslam Devrimi*, Objektif Yayınları, İstanbul 1991, s. 71.

ile istihdam sorumluluklarını doğrudan doğruya elinde bulundurmaktadır. Büyükelçiler, dışişleri bakanının tavsiyesi ve Cumhurbaşkanının onayı ile atanır (md. 128). Aynı zamanda kendisi, büyükelçilerin güven mektubunu imzalar ve diğer ülke büyükelçilerinin güven mektuplarını kabul eder (md.128). Devlet nişanlarını Cumhurbaşkanı verir (md.129). Anılan makamının 1989’da yapılan değişiklik sonucunda yetki alanı genişlemişse de, etkisi ancak Rehber ile uyum içinde olduğu ölçüde devlet mekanizmasına yansımaktadır. Armağan, Cumhurbaşkanının yetkilerinin parlamenter hükümet sistemlerindeki benzediği kanısındadır⁶².

iii. Sorumluluğu

122’nci madde gereğince, Cumhurbaşkanı yetkilerinde millet, Rehber ve Meclis karşısında sorumludur. Aynı zamanda adi suçlar hususunda, Cumhurbaşkanı yönetilen ithamlar, Meclisin bilgisi ile genel adliye mahkemelerinde incelenir (md.140). 124’ncü madde uyarınca yardımcıları olabilir.

b. Bakanlar Kurulu

Yürütme organının diğer kanadını Bakanlar Kurulu meydana getirir. 1989 değişiklikleri ile başbakanlık sistemi kaldırılmış ve Başbakanın Bakanlar Kurulunu kurma gibi yetkileri Cumhurbaşkanına verilerek, Cumhurbaşkanının yetkileri artırılmıştır. Bakanlar, Cumhurbaşkanı tarafından atanır ve güvenoyu almak için Mecliste tanınır (md.133). Bakanların sayısı ve her birinin yetkilerinin sınırı kanun ile belirlenir. Cumhurbaşkanı, bakanları azledebilir, ancak bu durumda yeni bakan veya bakanlar için Meclisten güvenoyu alması gerekir (md.136). 136’ncı maddeye göre güvenoyu almış olan Bakanlar Kurulunun üyelerinin yarısı değişirse yeniden güvenoyu talebinde bulunulması gerekir. Bakanlar hem Cumhurbaşkanına hem de Meclise karşı sorumludur (md.137).

70’nci madde, Cumhurbaşkanı, yardımcıları ve bakanları tek başına veya toplu olarak Meclisin açık oturumlarına katılabileceğini hükme bağlamıştır.

Bakanlar Kuruluna Cumhurbaşkanı başkanlık eder (md.134). Kamu mallarına ilişkin davalarda sulh veya hakeme başvurma, Bakanlar Kurulu kararına bağlıdır (md.139). Bakanlar Kurulu veya bir bakan kanunların yürütülmesi için tüzükler çıkarabilir (md.138). Hatta 74’ncü maddeye göre Bakanlar Kurulunun kanun tasarısı sunma hakkı vardır. Cumhurbaşkanı, Meclis karşısında Bakanlar Kurulunun faaliyetlerinden sorumludur (md.134).

⁶² Armağan, “Günümüzde”, s. 1097.

3. Hükümet Sistemi

İranlı kaynaklar ülkelerinde diğer ülkelere nazaran daha iyi bir şekilde uygulanan kuvvetler ayrılığı ilkesinin var olduğunu iddia etmektedir⁶³. Zira onlara göre diğer ülkelerde yargı organından sorumlu bakanlar ya yasama ya da yürütme organı tarafından atanmakta olup, İran’da ise yargı organı başkanı Velayet-i Fakih tarafından atanmaktadır⁶⁴. Yargı organı başkanının Velayet-i Fakih tarafından atanıyor olması bu düşünürlere göre İran’da yargının bağımsız olduğunu ispat için kâfi bir göstergedir.

İran Anayasasının 57. maddesine göre “İran İslam Cumhuriyeti’nde ege-menlik güçleri Velayet-i Fakihin denetiminde yasama, yürütme ve yargı yet-kisindedir. Bu güçler birbirinden bağımsızdır.” Anayasada bu açık hükme rağ-men, diğer anayasa maddeleri özellikle Velâyet-i Fakihi düzenleyen Sekizinci fasıl ve devamı maddeleri irdelediğimizde, ülkede kuvvetler ayrılığının değil; kendine has kuvvetler birliğinin mevcut olduğunu görebilmekteyiz. Zira İran Anayasasının 8. faslını oluşturan maddelerde, Velâyet-i Fakihe yukarıda da arz edildiği üzere yasama, yürütme ve yargı alanlarında çok geniş yetkiler ver-irmiştir. Bu yetkileriyle bu merci, Cumhurbaşkanının, hükümetin ve Meclisin üzerinde, bunların hepsini re’sen denetleme ve yönlendirme yetkisine sahip bir üst otoriteyi oluşturmaktadır. Bu cümleden hareketle, kuvvetlerin *Velâyet-i Fakihte* toplanmakta olduğu ve kuvvetler ayrılığının söz konusu olmadığını ifade eden yazarlar mevcuttur⁶⁵.

Bir başka görüşe göre ise ülkede yer alan hükümet modeli kendine has bir parlamenter hükümet sistemidir⁶⁶. Bu görüş sahipleri fikirlerini şu şekilde izah etmektedir: Parlamenter sistemde devletin temel organları işlevsel ve organik açıdan bir işbirliği içindedir. İran’da Bakanlar Kurulunun yasa tasarısı tekli-finde bulunabilmesi işlevsellik açısından yasama ve yürütmenin işbirliği için-de olduğunu gösterir. Aynı şekilde, yürütmenin bir kanadının Bakanlar Kuru-lunun, Meclis tarafından belirlenmesi organik açıdan işbirliğin göstergesidir. Parlamenter sistemin araçlarından olan güvenoyu, gensoru ve soru usullerin İran anayasa sisteminde yer aldığını da vurgulamaktadır. Millete, Rehber ve Meclise karşı sorumlu (md.122) olan Cumhurbaşkanı, Meclis karşısında Ba-kanlar Kurulunun faaliyetlerinden de sorumludur (md.134).

⁶³ Mahdavi, s. 2

⁶⁴ Mahdavi, s. 2.

⁶⁵ Sami Oğuz - Ruşen Çakır, **Hatemi’nin İrani**, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 36.

⁶⁶ Armağan, “Günümüzde”, s. 1097.

C. Yargı Organı

1. Yargı Organı Başkanı ve Adalet Bakanı

Yargı organının en yüksek makamı, Velâyet-i Fakih tarafından 5 yıllık süre için göreve atanan, adil, yargı konularına vakıf, tedbirli ve idareci bir kişi olması gereken Yargı Organı Başkanıdır (md.157). Yargı Organı Başkanı'nın görevleri arasında mahkeme teşkilatlarını kurmak, Yargıya ilişkin olarak İslam'a uygun yasa tasarıları hazırlamak ve hâkimleri görevlendirmek, azletmek, tayin etmek, hakimlerin görev yerlerini ve görev konularını belirlemek, terfilerini yapmak, Yüksek Divanın başkanını ve Başsavcısını atamak yer almaktadır (md. 158 ve 162). Yargı Organı Başkanı, ülke yüksek divanının bütün üyelerini, Denetim Şurasının üyelerinin yarısını ve İran vilayetlerindeki bütün mahkeme başkanlarını atamakla yetkilidir.

Adalet Bakanı ise, yargı organının yürütme ve yasama organları ile ilişkileri konusundaki bütün sorumluluğu üstlenir ve Yüksek Yargı Organı Başkanının, Cumhurbaşkanına teklif ettiği kişiler arasından seçilir (md.160). Pratikte bu hüküm şu örnekte olduğu gibi uygulanmaktadır: Anayasanın 158'nci maddesine göre yargı organı başkanı yargı ile ilgili yasa tasarısı hazırlayabilir. Tasarı, Bakanlar Kuruluna Adalet Bakanı aracılığıyla sunulur⁶⁷. Adalet Bakanı yargı ile ilgili kanun tasarılarını takip eder ve Mecliste bu konudaki sorulara cevap vermek zorundadır.

2. Mahkemeler

Anayasanın 61'nci maddesine göre yargı organı İslami ölçülere uygun olarak kurulmaları gereken adli mahkemeler aracılığı ile kullanılır. Yakınma ve şikâyetlerin resmi mercii adliyelerdir ve bunların kuruluşu ve yetkilerinin belirlenışı kanun ile olur (md.159). Hukuk mahkemeleri, ceza mahkemeleri, çocuk mahkemeleri, aile mahkemeleri ülkede yer alan ilk derece mahkemele-ridir⁶⁸. Arz edilen mahkemelerin yanı sıra, Devrim mahkemeleri, İdari Adalet Divanı, Ulema mahkemeleri, Basın mahkemeleri ve Yüksek Divan İslam devriminden sonra kurulan mahkemeler olarak zuhur etmiştir.

a. İdari Adalet Divanı

İdari adalet divanı, halkın memurlar, devlete bağlı yönetim birimleri veya tüzükler dolayısı ile olan yakınma, şikâyet ve itirazlarını inceleme ve haklarını

⁶⁷ Gholamreza Mahdavi, *An Introduction to the Legal System of the Islamic Republic of Iran*, Published by Bureau of International Affairs of the Judiciary, tarihsiz, s. 17.

⁶⁸ Mahdavi, s. 53.

İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları

elde etmelerini sağlama amacı ile kurulmuştur (md.173). Anayasanın 170'nci maddesi uyarınca, kanunlara ve İslami kurallara aykırılığı iddia olunan hükümet tasarrufları –kararname ve tüzükler- İdari Adalet divanında karara bağlanabilir ve bu durumu herkes talep edebilir. Aynı zamanda hâkimlerin bu kararnama ve tüzükleri uygulamama yükümlülükleri vardır.

İdari Adalet Divanı Kanunu, 25 madde ve 9 açıklayıcı fıkrada, 24.01.1982 tarihinde, Meclis tarafından onaylanmıştır⁶⁹. Anılan kanunun ilk maddesine göre, divanın 10 dairesi vardır ve her daire iki asıl üye bir danışmandan oluşmaktadır. Kanunun ikinci maddesine göre, divan üyeleri bağımsız yargıçlar arasından iki yıl süre için yargı organı başkanı tarafından atanır. Üçüncü madde, divan üye ve danışmanların gerekli olan sıfatını belirlemektedir. Dördüncü maddeye göre divan bütçesi yargı bütçesi içindedir. Yedinci madde, idari adalet divanı teşkilatının nasıl hazırlanıp, onaylanmasını öngörmektedir. Sekizinci maddeye göre, divanın bütün asıl, yedek ve danışman üyeleri ile birlikte, diğer görevlileri, bu görevden başka görev yapamaz.

Onuncu maddeye istinaden Divanın başkan, üye ve danışmanlarının çalışmalarından doğan suçlar, yargı organına bağlı özel mahkemede denetlenir. Kanunun on birinci maddesine göre İdari adalet divanının yetkileri şunlardır:

- 1- İdari eylem ve işlemlere karşı, gerçek ve tüzel kişiler tarafından sunulan dilekçe ve şikâyetleri inceleyip karara bağlamak.
- 2- İdari suçlar denetleme kurulları, vergi komisyonları, işveren ve işçi barış kurulları ve... kararlarına karşı açılan itiraz davalarına nihai karar vermek.
- 3- Ülke seçim kanununa bağlı memurların şikâyetlerini inceleyip karara bağlamak.

On ikinci maddeye göre, denetimin başlanması için şikâyetçinin özel biçimde dilekçe vermesi gerekmektedir. On üçüncü maddeye istinaden, eğer bir kimse kasıtlı ve husumet sebebiyle, bir devlet makamı veya görevlisine karşı dava açmış ise, kanunlara dayanan mahkemeler tarafından yargılanacaktır. On dördüncü maddeye göre dilekçeler, divan başkanı tarafından, divan şubelerinden birine verilir ve hemen incelemeye başlanır, en kısa zamanda karar alınır. On beşinci ve on altıncı maddelere istinaden ilgili şube her türlü araştırma yapmakta, kurum ve kuruluşlardan bilgi almakta ve dava taraflarından doğrudan doğruya bilgi almakta serbesttir.

⁶⁹ Masood Sadeghi Azad, *İran İslam Cumhuriyeti'nde İdarenin Denetlenmesinin Genel Esasları*, İstanbul Ü., SBE., (yüksek lisans tezi), İstanbul 1988, s. 37.

Eğer devlet kurum ve kuruluşlarına karşı dava açılmış ise, on dokuzuncu maddeye göre verilen ilk karara itiraz yolu açıktır. Bu itiraz divan başkanı veya vekili ve altı divan şubelerinin başkanlarından oluşan kurulda incelenip karara bağlanır. Bu karar kesindir. İdari adalet divanı kanununun yirmi birinci maddesine göre bütün kurum ve kuruluşlar, idari adalet divanı kararlarına uymak zorundadır.

b. Ülke Yüksek Divanı

Ülke Yüksek Divanı, mahkemelerde kanunların sağlıklı uygulanması, yargı faaliyetinde birlik sağlanması amacıyla kurulmuştur (md.161). Ülke Yüksek Divanı, organizasyon açısından başsavcılık ofisi ve temyiz mahkemesi olarak ikiye ayrılmıştır⁷⁰. Temyiz mahkemesi kısmı da hukuk ve ceza daireleri olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Başkanı yargı organı başkanı tarafından hukuki konuları iyi bilen ve müçtehit bir kişi arasından seçilir.

Başsavcı, Yargı Organı Başkanı tarafından hukuku iyi bilen müçtehitler arasından 5 yıllığına atanır. Başsavcılık ofisinin görevleri şu şekildedir⁷¹: Anayasanın 164'ncü maddesine göre kürsü veya yer değişikliği yapılacak olan hâkim hakkında görüş bildirir. Disiplin mahkemelerine, hâkimlerin performansları hakkında soruşturma ve denetim emri verir. Disiplin mahkemeleri savcı yardımcısı ile savcısının bir dava hakkında farklı görüşlerde olması durumunda bu dava hakkında karar verir. Disiplin mahkemesi üyelerini soruşturur.

c. Devrim Mahkemeleri

Devrim mahkemeleri devrime muhalif olan kişileri ve eski rejim yanlılarını yargılamak için geçici olarak kurulmuş; fakat daha sonra sürekli bir nitelik kazanarak milli güvenliğe karşı suçlar, uyuşturucu suçları, zimmet istifçilik ve vurgunculuk gibi ekonomik suçlardan sanık tüm kişileri yargılamakla görevli kılınmıştır. Devrim mahkemelerinin meşruluğu sorgulanmıştır; zira bu mahkemeler anayasal mahkeme değildir. Bunlar devrim konseyi tarafından kurulmuştur. Uluslararası hukukçular komisyonu bu mahkemelerin yargılama sırasında uluslararası standartları yerine getirmediğini vurgulamıştır⁷².

⁷⁰ Mahdavi, s. 29.

⁷¹ Mahdavi, s. 35.

⁷² International Commission of Jurists, **İran** in "Attacks on Justice", http://www.icj.org/news.php?id_article=2572&lang=en e.t.: 06.11.2009.

d. Ulema Mahkemeleri

Ulema mahkemeleri, muhalif din adamlarını disipline etmek ve işlemiş oldukları suçluları yargılamak amacıyla kurulmuştur. Bu mahkemeler İslam hukuku çerçevesinde yargılama yapmaktadır. Burada verilmiş olan bir karara karşı temyizen başka bir ulema mahkemesine gidilir. Ülke yüksek divanına gidilmez. Bu mahkemelerin duruşmaları kamuya kapalı bir şekilde yürütülmektedir. Bu mahkemeler birçok açıdan eleştiriye tabi tutulmuştur. Bu mahkemeler Humeyni'nin buyruğu ile kuruldukları için meşrulukları sorgulanmıştır. Aynı zamanda sadece bir sınıf insanları yargıladıkları için kanun önünde eşitlik ilkesine aykırı olduğu ifade edilmiştir. Hâkimler, yargılama yaparken diğer mahkemelerde uygulanan genel hukuk prensipleri ve ceza hukuku prosedürüyle bağlı değildir. Bu durumda İran Anayasasının 61'nci maddesiyle bağdaşmamaktadır.

e. Basın Mahkemesi

Basın mahkemesi, basın ile ilgili olan suçların yargılamasının yapıldığı genel mahkemelerin bir koludur. Anayasanın 168'nci maddesine göre basın suçlarıyla ilgili duruşmaların jürinin önünde kamuya açık bir şekilde yürütülür. 1985 yılında yürürlüğe giren basın kanunu ifade hürriyetini dikkate değer bir şekilde sınırlandırmaktadır. Örneğin basın kanununun 6'ncı maddesi İslam Cumhuriyetinin temellerine zarar verecek veya toplumda değişik tabakaların oluşmasına neden olacak yayınları yasaklamıştır⁷³. Kanun Basın Denetim Kurulu da kurmuştur ve bu kurulun yarı yargısal faaliyette bulunduğunu söyleyebiliriz, zira kanunun 14'ncü maddesi gazeteleri veya dergileri sadece idari yetkisine dayanarak kapatabilmektedir.

Ülkede yargı organlarına yardımcı olan adli tıp kurumu, tereke kurumu ve resmi gazete de mevcuttur.

3. Hakimler

Hâkimin nitelik ve şartları fıkıh ölçülerine uygun olarak kanun ile belirlenir (md.163). Hâkim teminatı Anayasanın 164'ncü maddesinde ifade edilmiştir. Buna göre hâkim, bulunduğu makamdan yargılama yapılmaksızın, suç veya görevden ayrılmasını gerektiren bir aykırı davranışı sabit olmaksızın geçici veya sürekli olarak görevinden uzaklaştırılmaz. Aynı şekilde, onayı olmaksızın görev yeri veya görevi değiştirilemez. Hâkimlerin azledilememesi, kendileri istemedikçe belli bir yaştan önce emekliye ayrılacakları ve özlük

⁷³ International Commission of Jurists, aynı yer.

haklarından yoksun kılınmamaları, hâkim teminatı açısından eksiklik olarak düşünülebilir.

Hâkimler her davanın hükmünü kanunlarda bulmak için uğraşmalı, bulamadığı takdirde geçerli fetvalara dayanarak olaya ilgili hükmü uygulamalıdır (md.167).

4. Anayasa Yargısı

Anayasa ile Meclisin tasarruflarının, İslam dini esaslarına ve Anayasaya uygun olup olmadığını kontrol etme yetkisine sahip olan, *Denetim Şurası*^{74*} kurulmuştur (md. 72 ve md. 91). Bu şura, Rehber tarafından seçilen yüksek din bilginlerinden altı üye ve hukukun çeşitli alanlarından olmak üzere *Yüksek Yargı Şurası* tarafından Milli Meclise sunulan ve onun (Meclis) tarafından seçilen 6 hukukçudan meydana gelir. 92'nci maddeye göre bu üyelerin görev süreleri 6 yıldır.

Bir denetleme kurulu olarak tanımlanan Denetim Şurası İran siyasi sistemine Meşrutiyet (1906-11) Anayasasıyla birlikte girmiştir. Meşrutiyet Anayasasında belirlenen şura beş müçtehitten oluşur ve görevi Mecliste alınan kararların dine uygun olup olmadığını belirlemektir. İslam devriminden sonra da bu kuruma, kurumun yapısı ve işlevi genişletilerek Anayasada yer verilmiştir. Yinelemek gerekirse, 12 kişiden oluşan Denetim Şurası, Mecliste alınan kararların İslam ahkâmına ve Anayasaya aykırı olup olmadığını denetlemek amacıyla ile oluşturulmuştur.

Denetim Şurası oluşmadan Meclisin oluşamaz. Meclisin yasallığı bu konseyin oluşmasına bağlıdır.

Bilindiği üzere, kanunların Anayasaya uygunluğu siyasi kontrol ve yargı kontrolü olmak üzere iki şekilde yapılmaktadır⁷⁵. İran'daki anayasal denetimin yukarıda açıklanan bilgiler ışığında siyasi kontrol olduğunu ifade edebiliriz.

İran anayasa yargısı sistemi önleyici denetime⁷⁶ yer vermiştir. Zira burada da Meclisin almış olduğu kararların yürürlük kazanabilmesi için öncelikle Anayasaya ve İslam hukukuna uygunluk denetimine tabi tutulması gerekmektedir. Meclis aldığı bütün kararları Denetim Şurasına göndermek zorundadır (md.94). Denetim Şurası kanunları 10 gün içerisinde incelemelidir.

⁷⁴ * Denetim Şurasına, Anayasayı Koruma Konseyi de denilmektedir.

⁷⁵ Hasan Tunç, *Anayasa Hukukuna Giriş*, 2'nci baskı, Nobel yayın dağıtım, Ankara 1999, s. 108 vd.; Özer, s. 23.

⁷⁶ Tunç, 104.

Kanunların İslam ahkâmına aykırılığı üyelerinin çoğunluğu ile karara bağlanırken, Anayasaya aykırılığı Denetim Şurasının bütün üyelerinin çoğunluğu ile karara bağlanır (md.96). Kanunların İslam hukukuna aykırı olduğu kanısına varılması durumunda, kanun teklifi Meclise geri gönderilmektedir. Meclis üyeleri, yasanın kabul edilmesinde ısrar eder ve Denetim Şurası yasa teklifini ikinci kez daha reddederse Anayasanın 112’nci maddesine göre, konu Maslahat Meclisine taşınır. Maslahat Meclisinden çıkan kararlar da tekrar Rehberle onaylanmak üzere sunulur. Denetim Şurası, Meclisin kararı üzerinde görüşünü on gün içinde açıklamak zorundadır, aksi takdirde kabul edilmiş sayılır.

Denetim Şurasının önemli bir diğer görevi de Cumhurbaşkanı, Meclis ve yerel seçimleri denetleme yetkisidir (md.99). Başka bir deyişle Cumhurbaşkanı ve milletvekili adaylarının seçimlere katılıp katılmayacağına Denetim Şurası karar vermektedir. Bu kurum ayrıca kazanılmış bir seçimi iptal etme hakkını da elinde bulundurmaktadır. Bu yetkisinden dolayı bazı düşünürlere göre seçilme hakkını Denetim Şurası vermektedir⁷⁷.

Ayrıca Anayasanın 170’nci maddesi uyarınca, kanunlara ve İslami kurallara aykırılığı iddia olunan hükümet tasarrufları –kararname ve tüzükler- İdari Adalet divanında karara bağlanır ve bu durumu herkes talep edebilir.

VI. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER

Humeyni kendi kitabında İslam devletinde hürriyetin var olduğunu ifade etmiştir. Ona göre halk ve Müslümanlar Şer’i kurallar çerçevesinde serbesttirler, yani şeri ölçülere uygun davrandıkları müddetçe kimsenin kimseye “şuradan kalk, oraya otur” demeye hakkı yoktur⁷⁸.

Batı’da temel hak ve özgürlüklerin ortaya çıkışındaki temel nüans olan iktidarın sınırlandırılması gerekliliği⁷⁹, Humeyni tarafından da dolaylı bir şekilde ifade edilmiştir⁸⁰. Ona göre, fakihler İslam kanunlarının icrasının geciktirilmesinde ve atıl vaziyette bırakılmasında veya uygulamada azaltma ya da çoğaltma olmasına izin vermemelidirler. Mesela, eğer fakih, bir zaniye hadd vurdurmak isterse İslami nasslarda belirlenmiş olduğu gibi halkın önünde 100 kırbaç veya sopa vurmalıdır, bir tane fazla vurmaya veya hakarete bulun-

⁷⁷ Keskin, aynı yer.

⁷⁸ Humeyni, “Velayet-i Fakih”, s. 91.

⁷⁹ Ahmet Kılınc, “İnsan Haklarının Anayasal Konumu”, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: IX, sayı: 1-2, Erzincan 2005, s. 281.

⁸⁰ Humeyni, “Velayet-i Fakih”, s. 91.

maya, bir tokat atmaya veya bir gün hapsedmeye hakkı yoktur. Humeyni bu şekilde siyasi iktidarı da sınırlandıran kuralların var olduğuna dikkat çekmek istemiştir.

A. Anayasada Yer Alan Temel Hak ve Hürriyetler

Anayasanın üçüncü faslı milletin hakları başlığını taşır ve insan haklarına ilişkin hükümler içermektedir. 19'ncü madde, Millet'in bütün fertlerinin, hangi kavim ve kabileden olursa olsun eşit haklardan yararlanacağına ve renk, ırk, dil ve benzerlerinin ayrımcılık sebebi olamayacağını hükme bağlamıştır.

20'nci madde eşitlik kavramına ayrıca değinmiştir. Buna göre milletin her ferdi, kadın veya erkek olsun, Kanunun koruması açısından eşit durumdadır ve kanunun korumasından bütün insani, siyasi, iktisadi, içtimai ve kültürel ölçülere uyularak yararlandırılır.

Anayasada kadın haklarına ilişkin ise hem başlangıç metninde hem de özel bir maddede hükümler vardır: Bu madde kapsamında devlet, kadının kişiliğinin olgunlaşması ile maddi ve manevi haklarının canlandırılması konusunda görevlidir.

Somut olarak Anayasada yer alan temel hak ve hürriyetlerden bahsetmek gerekirse şunları söyleyebiliriz. Birinci kuşak haklardan, yaşama hakkı (md.20), özel hayatın gizliliği (md.21), iletişim özgürlüğü (md.25), yakalama ve tutuklamaya ilişkin hüküm (md.32), sürgün yasağı (md.32), Hak arama özgürlüğü (md.34) Anayasada yer almaktadır. Ayrıca suçta ve cezada kanunilik (md.36), lehe olan kanunun uygulanması (md.169), masumiyet karinesi (md.37), İşkence yasağı (md. 38), kişinin manevi varlığına (şeref ve haysiyetine) tecavüzün yasaklanması (md.39) da Anayasada düzenlenmiştir.

İkinci kuşak haklardan ise parti, dernek, siyasi parti kurma hakkı (md.26), sosyal güvenlik hakkı (md.29), eğitim ve öğretim hakkı (md.30), ev sahibi olma hakkı (md.31) Anayasada düzenlenmiştir. Ayrıca, 43'ncü madde İran İslam Cumhuriyeti'nin iktisadi ilke olarak temel ihtiyaçların (mesken, yiyecek, sağlık, ilaç, eğitim ve öğretim) karşılanmasını, çalışma imkânı verilmesini hükme bağlamıştır.

Üçüncü kuşak haklardan çevre hakkı Anayasada dolaylı bir şekilde ifade edilmiştir. Anayasanın 50'nci maddesine göre İran Devleti, bugünkü neslin ve gelecek nesillerin, içinde gelişime yönelik bir toplum hayatı sürmeleri için gerekli yaşama çevresini korumakla görevlidir.

B. Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması

İnsan hakları doktrini açısından, anayasalarda insan haklarının var olması kadar onların sınırlandırılması da ehemmiyet arz eder⁸¹. İran’da temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasını olağan dönemde ve olağanüstü dönemde ayrı ayrı olarak irdelememiz gerekmektedir.

1. Olağan Dönemlerde

Olağan dönemlerde temel hak ve özgürlükleri sınırlandıran *genel bir nedene* rastlanmamaktadır. Fakat hemen şunu ifade etmekte yarar vardır: İran, sadece belli başlı dinleri azınlık olarak kabul etmiştir. Bu dinler Anayasanın 14’ncü maddesinde yer alan Zerdüştî, Musevi, Hıristiyan dinleridir. Bunların dışındaki bir dine mensub kişilerin din ve vicdan hürriyetlerinin tahdit edilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Binaenaleyh dini açıdan genel bir sınırlandırma nedeninin var olduğunu dile getirebiliriz.

Anayasa olağan dönemlerde *özel sınırlama nedenlerine* sıkça başvurmuştur. Örneğin, toplantı ve gösteri yürüyüşlerini sınırlandıran özel neden silah taşımama şartıdır (md.27). Başka bir örnekte, parti kurmak ve üye olmak için İslam cumhuriyeti esaslarını, bağımsızlığı, hürriyeti ve milli birliği ihlal etmeme şartını düzenleyen 26’ncı maddedir. Ayrıca bazı hallerde sınırlamanın sadece kanunla yapılabileceğine rastlanabilmektedir. Örneğin, 22’nci madde uyarınca kişilerin, canı, malı, hakları mesken ve mesleklere kanunun izin verdiği durumlar dışında dokunulamaz. Haberleşme özgürlüğünü içeren 25’nci maddede sınırlamanın kanunla yapılabileceği hükme bağlanmıştır. Aynı şekilde, Radyo ve televizyonda kamuoyunun yayın ve beyan özgürlüğü, İslami ölçülere uymak ve ülke yararına olmak suretiyle sağlanmalıdır (md.175).

2. Olağanüstü Dönemlerde

Temel hak ve özgürlüklerin olağanüstü dönemlerde sınırlandırılmasında ise belli bir sınır getirilmemiştir. Yani *sınırlamanın sınırı* çizilmemiştir. Anayasanın 79’ncü maddesine göre savaş halinde ve buna benzer olağanüstü şartlarda hükümet, Meclisin onayı ile ve geçici olarak zorunlu sınırlamaları getirebilme hakkına sahiptir. Ancak bu durumun süresi herhalde otuz günü geçemez, zaruret aynı şekilde devam ediyorsa yeniden Meclisin izni alınır.

⁸¹ Kılınç, Anayasal Konum, s. 285; insan haklarının “maddi anlamda hukuk devleti” ilkelerini içeren anayasalarda daha güvencede olduğuna ilişkin görüş için bk. Adnan Küçük, “Hukuk Devleti, Demokrasi ve Temel Hak ve Hürriyetlerin Güvencelenmesi”, **Liberal Düşünce**, sayı: 35, Ankara Yaz 2004, s. 205.

C. Temel Hak ve Hürriyetlerin Kötüye Kullanılması ve Güvencesi

Temel Hak ve Hürriyetlerin *kötüye kullanılmamasına* ilişkin Anayasanın 9'ncü maddesinde bir hüküm yer almıştır. Anılan maddeye göre, "Hiçbir ferd, zümre veya makam hürriyetten yararlanma adı altında İran'ın siyasi, kültürel, iktisadi ve askeri bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne karşı en küçük bir ihlalde bulunamaz". Dolayısıyla bütün temel hak ve hürriyetler kullanılırken İran'ın siyasi, kültürel, iktisadi ve askeri bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne karşı en küçük bir ihlalde bulunulmamalıdır. Hakkın kötüye kullanılması 40'ncü maddede de ayrıca düzenlenmiştir. Buna göre, kimse hakkını kullanma eylemlerini başkasına zarar verme veya genel yararları tecavüze araç kılamaz.

9'ncü madde aynı zamanda temel hak ve hürriyetlerin *güvencesine* ilişkin hükümde içermektedir. Buna göre, "Hiçbir makam, ülke bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruma adı altında yasal özgürlükleri (meşru hürriyetleri), kanun ve tüzük kararname ile de olsa yürürlükten kaldıramaz". Dolayısıyla temel hak ve hürriyetlere ilişkin bir anayasal koruma getirilmiştir denilebilir. Sadece maddenin bu hükmünden yola çıkarak, temel hak ve hürriyetlerin yürürlükten kaldırılabilmesinin salt anayasa hükmüne dayanması gerektiği sonucuna varılabilir. Humeyni de vasiyetinde temel hak ve hürriyetlerin, yargı organları ile güvenceye alınabileceğini; bunun için de seçilecek olan yüksek yargı başkanının ve hâkimlerin Şer'i mesuliyeti sağlam, tecrübeli velhasıl İslami şartları haiz kişiler olması gerektiğini vurgulamıştır⁸².

İran'da temel hak ve hürriyetlerin tafsilatlı düzenlenmediği, onların korunma yollarına yer verilmediği, kişilerin bu haklarına müdahaleye karşı müracaat edecekleri mercilerin olmadığı yönünde fikirler mevcuttur⁸³.

Hususi olarak böyle bir merci olmamasına rağmen, Anayasanın 90'ncü maddesi halka dilekçe hakkını vermiştir. Buna göre, Meclisin yürütme ve yargı organının çalışmasından şikayetçi olan herkes, şikayetini yazılı olarak Meclisine sunabilir.

VII. HALKIN YÖNETİME İŞTİRAKI

Devrim sonrası Humeyni, vasiyetnamesinde halka toplumsal meselelerde, özellikle Cumhurbaşkanı, milletvekili, Rehber veya Uzgöürler Meclisi üyesi seçimi gibi meselelerde bir kenara çekilerek sorumsuz kalmamalarını çok

⁸² Humeyni, "Velayet-i Fakih", s. 58.

⁸³ Armağan, "Günümüzde", s. 1102.

sefer vasiyet etmiştir⁸⁴. Özellikle Rehberi seçecek olan Uzgörürler Meclisinin seçimine katılmamanın İslam hukuku kuralları çerçevesinde manevi yaptırma sebep olacağını ifade etmiştir. Humeyni vasiyetinde halktan şu özelliklere sahip olan kişileri seçmesini istemiştir: 1. İslam Cumhuriyetine bağlı olan 2. Batı ve doğu tarafına sapmayan 3. İslam ahkâmına ve ülke maslahatına bağlı olan⁸⁵. Müslüman olmayan azınlığın kendilerini temsil edecek olan vekilleri seçerken bu kişilerin kendi dinlerine ve İslam cumhuriyetine bağlı olmaları, emperyalist güçlerden bağımsız olmalarına dikkat etmelerini istemiştir. Humeyni bu isteğini toplumun belli bir kesimden değil, İslam âlimlerinden tutun, esnaf, çiftçi, işçi sınıfına kadar tüm kısmına yöneltmiştir⁸⁶.

Humeyni, kendisinin her sözünün bir buyruk niteliğinde olduğuna, ülkenin tümünden kendisinin elinde olduğuna ilişkin iddiaları da reddetmektedir. İtalyan gazeteci Fallaci, kendisiyle yapmış olduğu söyleşisinde, Humeyni'in İran'ın kendi elinde olmadığını, İran'ın İran halkının elinde olduğunu söylediğini ifade etmiştir⁸⁷. Ona göre kendisine bu kadar geniş yetki verilmesi halkın talepleri doğrultusunda gerçekleşmiştir.

Bazı yazarlar, Anayasada halkın yönetime olabildiğince çok katılmasının sebeplerinden biri olarak devrim öncesi dönemde devlet ile halk arasında sağlam köprüler olmamasını göstermektedir⁸⁸. Bu cümleden hareketle, bir tepki Anayasası olmasından ötürü 1979 Anayasası halkın yönetime iştirakını çoğaltmıştır yorumu yapılabilmektedir.

Somut olarak halkın yönetime iştirak ettiği ilk husus Anayasanın 59'ncu maddesinde düzenlenmiştir. Burada halk kendisiyle ilgili bir konu hakkında doğrudan karar vermektedir. Buna göre, çok önemli ekonomik, sosyal ve kültürel sorunlarda yasama gücünün halkoyu ve doğrudan doğruya halkın oyuna başvurma yolu ile kullanılması mümkündür. Halk oyuna başvurma talebi Meclis üye tam sayısının üçte iki çoğunluğunun kararı ile gerçekleşir.

Halk, temsilcilerin veya idaricilerin seçiminde de etkin rol oynamaktadır. Yasama organın temsilcisi olan Meclis üyeleri, halk tarafından gizli oyla seçilmektedir. Aynı şekilde Cumhurbaşkanı da halk tarafından gizli oyla seçil-

⁸⁴ Humeyni, "Vasiyetname", s. 53 ve 55.

⁸⁵ Aynı yer, s. 53.

⁸⁶ Aynı yer, s. 55.

⁸⁷ Oriana Fallaci, **İmam'la Söyleşi**, Çev.: Muhammed Nayif Şayir, Fecri Yayınları, Ankara 1991, s. 15-16.

⁸⁸ Emin, s. 65.

mektedir. 108'nci maddeye göre devletin çok önemli yetkilerini bünyesinde barındıran Rehberlik makamını seçecek olan kurul (Uzgörürler Kurulu) da halk tarafından belirlenmektedir.

Burada dikkati çeken bir husus da İran'da oy kullanma yaşının 15 olmasıdır⁸⁹. Esas itibariyle burada da İslam hukuku prensibi yer almaktadır. Zira İslam hukukuna göre de ergin olan kişinin artık fiil ehliyetine sahip olduğu zikredilebilir⁹⁰.

İran'da halkın yönetime iştirak etme yollarının olmasının nedenlerinden biri İslam hukukundaki şura prensibidir. Mısırlı Profesör Muhammed El-Gindy "bütün politik meseleler, devlet başkanının veya hükümetin seçimiyle ilgili konular, yürütmenin kuruluşu ve şekli, hükümet sisteminin şekli veya şekilleri, yürütmenin ve çeşitli devlet hizmetlerinin işleyişi ve diğer bütün ilgili konular İslam devletinin bütün üyelerinin iştirak etmelerinin uygun olduğu Şura tarafından kararlaştırılabileceği fikrindedir⁹¹. Bu cümleden hareketle, devrim sonrası İslami esaslara göre kurulan İran devleti, İslam hukukunun bu prensibini olabildiğince kullanmaya çalışmıştır.

Halkın yönetime bu kadar çok çeşitli yollarla katılabilmesine rağmen, "demokrasi" ifadesi hiçbir şekilde yer almamıştır. Bunun sebebi, Humeyni'nin bu kelimeyi yasaklamasıdır. Humeyni'ye göre "İslam'ı istiyorsak, demokrasi istediğimizi belirtmeye gerek yoktur, zira İslam her şeydir ve eksiksizdir." Ayrıca ona göre batı dahi demokrasinin ne olduğu net olarak bulamamıştır; Aristo demokrasisi başka Sovyet demokrasisi başkadır⁹².

VIII. KENDİNE HAS KURUMLAR

A. Maslahat Meclisi

Maslahat Meclisi 1988'de Humeyni'nin talimatı ile kurulmuştur. Devrimin hemen ardından Meclis ve Denetim Şurası arasında sürekli anlaşmazlık-

⁸⁹ <http://www.dmk.ir/en/07-2.html> İran Sayıştayı internet sitesi 09.11.09.

⁹⁰ İslam hukukuna göre fiil ehliyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Cin, Akyılmaz, s. 240 vd.

⁹¹ Gamil, Muhammed El-Gindy, "The Shura and Human Rights in Islamic Law", **The rule of Law in the Middle East and the Ismalic World**, Edited by Eugene Cotran ve Mai Yamani, The Center of Islamic Studies and Middle Eastern Law, School of Oriental and African Studies, University of London, 1.b. Tauris & Co Ltd press, Londra 2000, s. 165. Tercümesi için bk. Ahmet Kılınç, "Şura ve İslam Hukukunda İnsan Hakları, Demokrasinin Belirginliği", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sayı: 12, Konya 2008, s. 201-206.

⁹² Fallaci, s. 24, 25. Humeyni bu kelimeye İslami açıdan çok da uygun görmese de bazı İslam âlimlerinin anılan kelimeyi kullandıklarını ifade etmek isteriz. Örneğin, Seyyid Ebu'l-a'LÂ El-Mevdûdî, *dini demokrasi* tabirini kullanmıştır; El-Mevdûdî, s. 34.

lar baş göstermiştir. Maslahat Meclisi bu krizin çözümü için oluşturulmuş; Meclis ve Denetim Şurası arasındaki anlaşmazlıklar konusunda karar verme yetkisine sahiptir. Meclis üyeleri, Denetim Şurası tarafından kendisine geri gönderilen yasanın kabul edilmesinde ısrar ederse Anayasanın 112'nci maddesine göre, konu Maslahat Meclisine taşınır. Maslahat Meclisi konu hakkındaki raporunu hazırlayıp onaylanmak üzere Rehberine arz eder.

Amacı, devlet mekanizması içinde siyasal kurumlar arasında anlaşmazlığın ortadan kaldırarak uyum ve eşgüdümü sağlamaktır. Bu nedenle sistemin uzlaştırıcı rolünü üstlenmiştir. Bu konsey İran siyasal sistemindeki önemli karar verici mekanizmalardan sayılmaktadır. Zira, uzlaştırıcı işlevinin ötesinde rejimin karşı karşıya olduğu ideoloji ve gerçeklik çelişkisini çözme amacını taşır. Kuruma ayrıca devletin bütün organlarını denetleme ve dini lidere rapor halinde sunma yetkisi verilmiştir.

Maslahat Meclisi üyeleri Rehber tarafından atanmaktadır ve sayıları değişmektedir (md.112).

B. Milli Güvenlik Yüksek Konseyi

Milli Güvenlik Yüksek Konseyinin kuruluş amacı İslam Devrimini korumak, milli menfaatleri temin etmek, ülkenin toprak bütünlüğünü ve egemenliğini sağlamak olarak tanımlanmıştır (md.176). Bu kurumun görevi Rehber tarafından belirlenmiş genel politikalar çerçevesinde ülkenin güvenlik, istihbarat ve savunma politikalarına yön vermek ve bütün siyasi, toplumsal, kültürel ve ekonomik çalışmaları söz konusu güvenlik ve savunma politikaları ile uyumlu hale getirmektir. Diğer görevi ise iç ve dış tehditlere karşı ülkenin maddi-manevi olanaklarından yararlanmaktır.

Milli Güvenlik Yüksek Konseyi İran'ın en üst güvenlik, savunma ve istihbarat makamı sayılmaktadır. Genelkurmay Başkanı, silahlı kuvvetler komutanları, Bütçe ve Planlama Teşkilatı başkanı, dini liderin iki temsilcisi, Devrim Muhafızları komutanı ve dışişleri, içişleri ve istihbarat bakanları bu kurumun üyelerini oluşturmaktadır.

Konseyin başkanlığını Cumhurbaşkanı yapsa da en önemli yetkilisi sekreteriyasıdır. Rehber ile organik ve düzenli bir ilişkisi vardır. Kararları Rehber tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girmektedir (md. 176).

Kurum ülkenin yüksek önem arz eden iç ve dış politika meselelerini takip etmektedir. Nükleer program, ABD ve İsrail ile ilişkiler gibi rejim için hayati

güvenlik konuları yetki alanına girer. Nitekim mevcut nükleer diplomasi bu kurum tarafından yürütülmektedir.

SONUÇ

IV. Murat'ın Bağdat'ı fethinden sonra Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında 17 Mayıs 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile bugünkü Türkiye - İran sınırını belirlemiştir. Sadece bu sözleşmenin varlığı bile, sınır komşumuz ile olan münasebetlerin eskiye dayandığını ve sıklığını göstermeye yetmektedir. Ülkemizde, bu kadar eskiye dayanan, aynı coğrafyada yer aldığımız İran devletinin anayasal açıdan irdelenmesi maalesef yeterli düzeyde olmamıştır.

İran İslam Cumhuriyeti devleti denilince aklımıza batılı anlamda ya da hukuk fakültelerinde üzerinde özellikle durulan devlet sistemleri gelmemelidir. Zira bu devlet İslam hukuku prensiplerine ve hatta bu hukukun belli bir ekolünün anlayışına göre kurulmuştur. Bu bağlamda ülke hakkında yorum yapılırken bu gerçek göz ardı edilmemelidir.

Gerek başlangıç metni gerek Anayasanın 12'nci maddesi ve gerekse bazı maddelerin Kuran'dan ayetlerle başlaması ülkenin İslami bir devlet olduğunu çok açık bir şekilde ortaya koymuştur. Devlet bununla da kalmayıp, belli bir tarihi gelişim neticesinde ortaya çıkan Şia mezhebinin prensipleri doğrultusunda kurulmuş ve gelişmiştir. İmamet doktrininin, Anayasada çok geniş yetkilerle donatıldığı Rehber kurumuna tekabül etmesi bu düşüncemizi teyit eden en önemli delildir.

İslam hukukunun müsaade ettiği ölçüde yasama yetkisine sahip olan Meclis, yürütmeyi temsil eden Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu ve yargı mekanizması yürütmenin diğer kolu olan Rehberin denetimi altındadır. Ülkenin birçok önemli noktasında bulunan makamlara atama yetkisi de Rehberin yetkisi altındadır. Dolayısıyla İran'da siyasal sistemin temel kurumları, Rehberin devlet mekanizması üzerindeki hâkimiyetini esas alan bir çerçeve içinde oluşturulmuştur. Anayasal açıdan ülkedeki en yetkili makamın Rehberlik mevkisi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Egemenliğin yapısına göre İran devletinin kendine has üniter bir devlet olduğunu söylemek gerekir. Ülkede var olan tek bir yasama, tek bir yürütme ve tek bir yargı organının olması; dolayısıyla egemenliğin bütünlük gösterdiği Anayasadan rahatça ortaya çıkmaktadır. Fakat bu durumun mutlak olmadığını

yine Anayasadan anlayabiliyoruz. Zira 12'nci madde Hanefi, Şafi, Hanbelî ve Zeydi mezheplerinden herhangi birinin çoğunlukta olduğu yörelerde, meclislerin yetki sınırları içindeki yerel hukuki düzenlemeler, diğer mezheplerin mensuplarına riayet edilmek kaydıyla o mezhebe uygun olabileceğini hükme bağlamıştır. Görülmektedir ki uygulanacak hukuk bölgede yer alan halkın mezhebine göre değişmektedir. Fakat bu durum o bölgeyi ayrı bir devlet yapmadığı için mürekkep devlet diyemeyiz.

Sistemin yine kendi içerisinde var olan şura prensibi gereğince, ülkede söz sahibi olan tüm kurumlar buna Rehber de dâhil olmak üzere halk tarafından ya da halkın seçtiği temsilciler tarafından seçilmektedir. Örneğin çok geniş yetkilerle donatılan Rehberi seçecek olan Uzgörürler Meclisi de halk tarafından seçilmekte ve bu Meclis gerektiğinde Rehberi azledebilmektedir.

Halkın yönetime iştirakı sadece Rehber ile bitmemektedir, Cumhurbaşkanlığı seçimi, Meclis üyelerinin seçimi ve bazen çok önemli konularda temsilcileri vasıtasıyla değil, referandum vasıtasıyla karar alabilmesi bu durumun diğer örnekleridir. Bu husus İslam hukuku açısından şura prensibiyle açıklanabilir.

1979 yılında yürürlüğe giren anayasa, zamanın ve sistemin gerekleri doğrultusunda yine kendine has bazı kurumların oluşmasına neden olmuştur. 1989 yılında yapılan bazı değişikliklerle Cumhurbaşkanının yetkileri artırılmış; Meclis ile Denetim Şurası arasında uyumsuzlukları çözmek için Maslahat Meclisi oluşturulmuştur.

Netice olarak karşı karşıya olduğumuz devletin kendine has özellikleri olan bir hukuk sistemi çerçevesinde kurulduğu ve işlediği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Ahmet Kılınç, “İnsan Haklarının Anayasal Konumu”, **Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: IX, sayı: 1-2, Erzincan 2005 (Anayasal Konum).
- Ahmet Kılınç, “Şura ve İslam Hukukunda İnsan Hakları, Demokrasinin Belirginliği”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, sayı: 12, Konya 2008.
- Andrea M. Farsakh, “Sunni Halifelikle Şii İmamlığın Mukayesesi”, **İslam’da Siyaset Düşüncesi**, (Çev: Kazım Güleçyüz) İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Amin Banani, **The Modernization of Iran 1921-1924**, Standford University Press, Stanford, California, 1961.
- Atilla Özer, **Anayasa Hukuku**, Turhan Kitabevi, Ankara 2003.
- Cengiz Sürücü, “Otokrasi, Modernite, Devrim: İran’ın en uzun yılı”, **Avrasya Dosyası**, cilt:5 sayı:3, 1999.
- Çoşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, Savaş Yayınevi, 9’ncü baskı, Ankara 1999.
- Didem Özalpat, “İslam Devletlerinde Toplumsal Cinsiyet ve Hukuk”, AÜSBE Kamu Hukuku ABD, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara 2008.
- Gamil, Muhammed El-Gindy, “The Shura and Human Rights in Islamic Law”, **The rule of Law in the Middle East and the Ismalic World**, Editorler, Eugene Cotran ve Mai Yamani, The Center of Islamic Studies and Middle Eastern Law, School of Oriental and African Studies, University of London, 1.b.Tauris & Co Ltd yayınları, Londra 2000.
- Ghodsi, Tamilia F., “Tying A Slipknot: Temporary Marriages in Iran”, **Michigan Journal of Internetal Law**, Vol: 15, 1993-1994.
- Gholamreza Mahdavi, **An Introduction to the Legal System of the Islamic Republic of Iran**, Published by Bureau of International Affairs of the Judiciary, tarihsiz.
- Hamid Algar, **The Roots of Islamic Revolution**, (İslam Devriminin Kökenleri) Çev.: M.Çetin Demirhan, İşaret Yayınları, İstanbul 1988.

İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları

- Halil Cin, Gül Akyılmaz, **Türk Hukuk Tarihi**, Sayram Yayınları, 3'ncü baskı, Konya 2009.
- Hasan Tunç, Faruk Bilir, Bülent Yavuz, **Türk Anayasa Hukuku**, Asil Yayın, Ankara 2009.
- Hasan Tunç, **Anayasa Hukukuna Giriş**, 2'nci baskı, Nobel yayın dağıtım, Ankara 1999.
- Hasan Tunç, **Türkiye'ye Komşu Devletlerin Anayasaları**, Asil Yayın, Ankara 2008, s. 73-115.
- İbrahim Emin, **İran İslam Devrimi**, Objektif Yayınları, İstanbul 1991.
- İmam Humeyni, **Velayet-i Fakih İslam Devleti**, İmam Humeyni'nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu, bila tarih, Tahran.
- İmam Humeyni, **İslam İnkılabı Rehberi İmam Humeyni'nin (Rahmetullah Aleyh) Siyasi-İlahi Vasiyetnamesi**, Yayınlayan İslami Tebliğ Teşkilatı Uluslar arası İlişkiler Bölümü, Seher Matbaası, Tahran, 1989. (Vasiyetname)
- Khadduri, Majid, "Nature and Sources of Islamic Law", **The George Washington Law Reviews**, Vol. 22, 1953.
- Adnan Küçük, "Hukuk Devleti, Demokrasi ve Temel Hak ve Hürriyetlerin Güvencelenmesi", **Liberal Düşünce**, sayı: 35, Ankara Yaz 2004.
- Masood Sadeghi Azad, **İran İslam Cumhuriyeti'nde İdarenin Denetlenmesinin Genel Esasları**, İstanbul Ü., SBE., (yüksek lisans tezi), İstanbul 1988.
- Mustafa Reşit Belgesay, **Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk**, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1963.
- Nicolas P. Aghnides, **İslam Hukuku'na Giriş**, Çev.: Servet Armağan, Beta Yayınları, İstanbul 2001.
- Oriana Fallaci, **İmam'la Söyleşi**, Çev.: Muhammed Nayif Şayir, Fecr Yayınları, Ankara 1991.
- Sami Zubaida, **İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar**, İstanbul Bilgi

Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

- Sami Oğuz - Ruşen Çakır, **Hatemi'nin İrani**, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- Servet Armağan, **İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**, Diyanet İşleri Yayınları, 4'ncü baskı, Ankara 2001.
- Servet Armağan, "Günümüzde Bazı Müslüman Devlet Anayasaları Ve Tipik Özellikleri (Seçme Örnekler)", **Prof. Dr. Erdoğan Moroğlu'na 65. Yaş Günü Armağanı**, 2. Tıpkı baskı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 2001. (Günümüzde)
- Seyyid Ebu'l-a'LÂ El-Mevdüdi, **Political Theory of Islâm**, (İslâm'da Siyasi Sistem), Çev.: Ahmet Seçkin, Özgün yayıncılık, İstanbul 1991.
- W.F. Madelung, "Oniki imam Şiasında, İmamın Gaybet Zamanında Otorite", **İslam'da Siyaset Düşüncesi**, (Çev: Kazım Güleçyüz) İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Zekiyyüddin Şa'bân, **İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkh)**, Çev.: İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
- International Commission of Jurists, **İran** in "Attacks on Justice", http://www.icj.org/news.php3?id_article=2572&lang=en e.t.: 06.11.2009.
- Arif Keskin, "İran nasıl yönetiliyor?" Hakimiyet-i Milliye, www.hakimiyetimilliyeye.org/index.php?news=1488 e.t.: 15.11.07.
- <http://www.jurist.law.pitt.edu/world/iran.html> e.t.: 10.07.2009.
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Iran#History> e.t.: 25.05.2009.
- http://tr.wikipedia.org/wiki/Cafer-i_Sad%C4%B1k e.t. : 11.11.2009.
- <http://www.oniki-imam-yolu.com/> e.t.: 11.11.2009.
- <http://www.caferilik.com/caferilik.html> e.t.: 11.11.2009.
- http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ran#Orta_.C3.87a.C4.9Flar_.28652.E2.80.931501.29 e.t.: 10.07.2009
- http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ran#Orta_.C3.87a.

İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları

C4.9Flar_28652.E2.80.931501.29 e.t.:10.07.2009.

- http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ran#Orta_.C3.87a.C4.9Flar_28652.E2.80.931501.29 e.t.: 10.07. 2009.
- www.hayrettinkaraman.net e.t.:11.07.2009.
- Taha Akyol, **İran Devrimi Kerbela'dan Devrime..**, <http://www.milliyet.com.tr/1996/12/24/dizi/dizi.html> e.t.: 14.11.07.
- <http://www.dmk.ir/en/07-2.html> İran Sayıştay'ı internet sitesi 09.11.09.

KISALTMALAR

ABD	: Anabilim dalı
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
bk.	: Bakınız
Çev.:	: Çeviren
e.t.	: erişim tarihi
Hz.	: Hazreti
md.	: Madde
M.S.	: Milattan sonra
öl.	: Ölüm tarihi
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	: sayfa
yy.	: Yüzyıl